

БЪЛГАРСКО СПИСАНИЕ ЗА ОБРАЗОВАНИЕ
БРОЙ 1
2015

BULGARIAN JOURNAL OF EDUCATION
VOLUME 1
2015

ОСНОВНИ СТАДИИ В РАЗВИТИЕТО НА ИНТЕРКУЛТУРНА ЧУВСТВИТЕЛНОСТ

ЗОРНИЦА ГАНЕВА

Zornitza Ganeva¹. MAIN STAGES IN THE DEVELOPMENT OF
INTERCULTURAL SENSITIVITY

Резюме: Разгледани са основните компоненти, които изграждат интеркултурните компетентности: знания, умения, нагласи и поведение и е посочено значението им за успешна интеркултурна комуникация. Анализирани са Моделът за развитие на интеркултурна чувствителност [1, 2] и етапите, които го изграждат: три етноцентрични - Отричане, Защита и Минимизиране и три етнорелативни етапа - Приемане, Адаптация и Интеграция.

Abstract: The main components that build intercultural competences: knowledge, skills, attitudes and behaviour, have been examined and their importance for successful intercultural communication has been shown. The Developmental Model of Intercultural Sensitivity (DMIS) [1, 2] and the stages that build it: three ethnocentric stages – Denial, Defense and Minimization, and three ethnorelative stages – Acceptance, Adaptation and Integration have been analysed

Ключови думи: интеркултурна компетентност, интеркултурна чувствителност.

Key words: intercultural competence, intercultural sensitivity.

Въведение

През последните 20 години в почти всички страни се наблюдават засилени миграционни процеси, които увеличават етническото разнообразие. Те се дължат на причини като избухнали въоръжени конфликти и войни, страх от преследване, глад, икономически затруднения и бедност, с цел участие в международната търговия, задоволяване на потребностите на пазара на труда, търсене на по-добри възможности за работа или поради надежда за по-добър живот и т. н. Затова се засилва значението на ефективните интеркултурни взаимоотношения и комуникация между хора-

¹ Сърдечно благодаря за ценните съвети и дадените насоки по студията на академик проф. д-р Мартин Барет (Martyn Barrett) от Университета в Съри (University of Surrey), Великобритания.

та, както в национален, така и в международен план [3, 4, 5, 6, 7]. Новата ситуация в етническо отношение в научната литература се определя като „супер разнообразие“ [8]. Важна характеристика на културното разнообразие е огромният набор от малцинствени групи, които са принудени да съжителстват на територията на всяка страна. За да функционират успешно и в други култури освен в своята собствена, е необходимо хората да проявяват интерес към техните представители, да са достатъчно чувствителни, за да забележат и оценят културните различия и да имат желание да променят своето поведение като проявяват уважение към тях [9]. За да се преодоляват предизвикателствата, предявени от разнообразието в културния състав на обществото, *интеркултурната компетентност* и *интеркултурната чувствителност* са понятия с голямо значение, които е необходимо да се развиват от ранна детска възраст. Именно на техния анализ е посветена настоящата студия.

Сред някои от основните характеристики на суперразнообразието, които се посочват в научната литература са: 1) то обхваща огромен брой хора от различни етнически групи и култури, които споделят и съжителстват на относително малка географска територия; 2) по правило хората от всяка етническа и/ или национална група имат различен юридически статут, например, сезонни работници, съпруги и членове на семейства, студенти, бежанци, търсещи убежище и т. н.; 3) възможно е всяка етническа и/ или национална група да обхваща малко на брой хора; 4) някои от групите са исторически „нови“ за страните, в които вече живеят и 5) обикновено имигрантите съхраняват взаимоотношения със своята страна на произход (родина).

Огромното етническо и културно разнообразие в обществото, логично, води до необходимостта от търсене и прилагане на най-подходяща политика в това отношение. Множество страни в Европа са приели и следват *политиката на мултикултурализъм*. Тя безспорно, носи своите отличителни черти във всяка държава, но има следните две основни характеристики [10, 11, 12, 13]: 1) официално чрез нея са признати груповите различия между малцинствата и собствените им идентичности, вярвания и традиции и 2) регламентира културните потребности на малцинствените групи да се задоволяват от социални институции, закони и културни практики [14]. След събитията от 11.09.2001 г. обаче мултикултурализмът като политическа визия е атакуван в Европа, САЩ, Канада и Австралия

[15, 16]. Той е посочван като причина за увеличаване на сегрегираните общности, насърчаване на екстремизма и радикализма и разрушаване на националните общности във всяка държава. Множество политици в Европа като А. Меркел през 2010 г., Н. Саркози през 2011 г. и Дж. Камерън през 2011 г. заявяват ясно, че политиката на мултикултурализъм се е провалила [16].

Като алтернатива на прилаганата политика към културното разнообразие, която е в процес на динамично развитие и предстои да бъде широко приложена, е *политиката на интеркултурализъм*, предложена от Съвета на Европа². През 2008 г. Съветът на Европа публикува „Бялата книга по интеркултурен диалог” [17], според която в общества, разнообразни в културно отношение, толерантността е от решаващо значение. Става ясно, че е необходима проява на искрено признание и уважение към разнообразието от културни традиции, етнически и културни идентичности и религиозни вярвания. От своя страна, за да се постигне социална сплотеност е необходимо хармонично взаимодействие между цели етнически и/или национални групи с различен културен произход. Чрез интеркултурен диалог е възможно хората да изградят толерантни отношения по между си. Според Бялата книга на Съвета на Европа *интеркултурният диалог* представлява „обмен на гледни точки с проява на отвореност и уважение между отделни личности и групи с различен етнически, културен, религиозен и езиков произход и наследство на основата на взаимно разбиране”.

Според Бялата книга [17] неуспешната реализация на интеркултурния диалог води до засилване на процеса на стереотипно възприемане и климат на взаимно подозрение, неразбиране и напрежение, засилва проявите на нетолерантност и дискриминация между представителите на различни култури в обществото. Именно интеркултурният диалог позволява на хората да достигнат до по-дълбоко разбиране на културното разнообразие, до палитрата от различни гледни точки за света, предлагана от множеството култури и традиции, засилва сътрудничеството и проявите на толерантност и уважение и същевременно намалява предразсъдъчните нагласи между тях [18]. Някои от издигнатите твърдения в Бялата книга са широко подкрепени от проведени психологически изследвания в тази насока.

---

² Съветът на Европа е международна организация, основана през 1949 г. със седалище в град Страсбург. Тя е изцяло независима от Европейски съюз институция и в нея членуват 47 държави. Най-известният орган на Съвета на Европа е Европейският съд по правата на човека, който отговаря за прилагането на Европейската конвенция за правата на човека.

Според Бялата книга [17], за да бъде успешен интеркултурният контакт и последващият интеркултурен диалог, за да се утвърждават ценности като толерантност, взаимно разбиране и уважение между хората от различни култури, е необходимо те да притежават и развиват своите интеркултурни компетентности.

■ Компоненти на интеркултурните компетентности

През последните 20 години в социалните науки се обръща особено внимание и са проведени множество изследвания с цел изясняване на понятието „*интеркултурна компетентност*”. Широко са разпространени различни модели за интеркултурна компетентност в области като мениджмънт, здравеопазване, социални дейности, педагогика и психология. Те могат да се обобщят до следните основни модели [19, 2]:

- 1) *Композиционните модели* представят различни компоненти на интеркултурна компетентност, но тъй като не уточняват връзката между тях се свеждат до списъци със съответни нагласи, умения, знания и поведение, които изграждат понятието.
- 2) *Ко-ориентационните модели* анализират как общуват представителите на различни групи по между си и как различните възприятия, значения и интеркултурно разбиране се изграждат по време на интеркултурното взаимодействие.
- 3) *Развитийните модели* описват етапите, през които преминава придобиването на интеркултурна компетентност. Пример е представеният в студията Модел за развитие на интеркултурна чувствителност [20].
- 4) *Адаптационните модели* проследяват как хората адаптират своите нагласи, разбираня и поведение по време на срещи с хора с различен културен произход.
- 5) *Причинните пътекови модели* постулират специфичните причинно-следствени връзки между компонентите на интеркултурна компетентност.

Сред слабите страни, които е необходимо да се преодолеят в съществуващите модели за интеркултурна компетентност е фактът, че мно-

жество от основните понятия (адаптивност, чувствителност и т. н.), които се използват в тях, не са операционализирани или валидизирани чрез емпирично проведени изследвания. Тъй като повечето са разработени в Западна Европа и Северна Америка, основно те са насочени към етническите малцинства и са етноцентрични по своята същност и природа, липсва им интеркултурно генерализиране. Логично, повечето от представените групи модели са изградени и се основават на очевидни факти и предполагаеми елементи. Обикновено те са апробирани в ограничени ситуации и обхващат лимитиран брой изследвани лица от относително малко култури. Понякога дори те се ограничават единствено до представители на групата на мнозинството. Композиционните модели, например, издигат най-малко предположения за природата на интеркултурната компетентност, защото имат за цел да установят различните нагласи, умения, знания и поведение, които я изграждат без да разглеждат взаимните зависимости и причинно-следствените връзки между тях.

Въпреки големия брой модели за интеркултурна компетентност, които съществуват в науката, между изследователите на темата се наблюдава относително съгласие за работната дефиниция на понятието и компонентите, които го изграждат. След мащабно изследване [21] със събрани данни за интеркултурната компетентност в училища и от административния персонал, който отговаря за международните отношения в университети, се установява, че над 80% от респондентите са единодушни, че са 22 основните компоненти, които изграждат интеркултурната компетентност. Налице е също така съгласие във висока степен по отношение на определението на понятието. Според повечето изследователи *интеркултурната компетентност* представлява: „Способност за успешно и по подходящ начин общуване в интеркултурни ситуации, които се основават на интеркултурни знания, умения и нагласи” [22]. Под „*ефективна*” комуникация се има предвид способността на личността да постигне, ако не всички, то поне отчасти, поставените си цели, по време на интеркултурно взаимодействие с представители на различни етноси и култури. „*Съответен начин*” означава, че интеркултурното взаимодействие не нарушава културните правила и норми, които са ценни за личността и събеседника ѝ от различна култура. Въпреки единодушието в гледните точки, представеното определение за интеркултурна компетентност не е лишено от критики, тъй като не дава задоволително обяснение какво означава понятието „интеркултурност”. Отчасти това се дължи на факта, че в научната литера-

тура липсва обяснение и съответен анализ от теоретична гледна точка на понятието „култура”. Например, в относително скоро публикуван „Учебник по интеркултурна компетентност” (издаден от SAGE) само една от 29-те глави, които включва, предлага разширено обсъждане и детайлен анализ на изясняване на смисъла, който се влага в понятието „култура”.

Ако междуличностната среща се превърне в интеркултурна е налице ситуация, в която с помощта на интеркултурна компетентност се постига хармонично взаимодействие и ефективен диалог. Като стъпва на даденото определение Барет [13] дефинира *интеркултурната компетентност* като „способност за последователно прилагане чрез поведението на сбор от нагласи, умения и знания, които са необходими за разбиране, за ефективно и по съответен начин взаимодействие и общуване с хора от различна култура от тази на личността”. Авторът посочва и някои от компонентите на интеркултурна компетентност.

Нагласите, свързани с интеркултурната компетентност, включват:

- отвореност към хора от различни култури
- проява на уважение и желание да се намалят осъдителните съждения към тях
- любопитство и желание да се научат факти за различните култури
- желание да се проявява толерантност към неопределеността, провокирана от тях
- оценяване на културното разнообразие и др.

Уменията, свързани с интеркултурната компетентност, включват:

- проява на емпатия към хора от различни култури
- умения за общуване с тях
- търсене и намиране на информация за различни култури
- умения за интерпретация на културните различия и изграждане на паралели и съпоставки между тях
- умения за критична оценка на жизнени перспективи, практики и продукти, както от собствената култура, така и от другите култури и др.

Културноспецифичните *знания* са насочени към конкретни особености на културни перспективи, практики, продукти на конкретни

културни групи. Споделена е необходимостта от познания както за собствената културна идентичност, така и за културните идентичности на другите хора; за ефективна комуникация с тях; за развитие на познания, умения и нагласи, които улесняват разбирането както на собствената, така и на останалите култури; за ръководене на контактите с представители на различни общности; за общо разрешаване на проблемите с тях; за включване в програма за учене през целия живот; за наличие на добри работни умения в различна в културно отношение среда и др.

Поведението, свързано с интеркултурната компетентност, включва:

- проява на гъвкавост по време на общуване в различни култури
- наличие на ориентация към действие с цел засилване на общото благо, особено чрез намаляване на интеркултурните предразсъдъци, дискриминация, конфликти и др.

Според друга научна гледна точка интеркултурната компетентност представлява набор от *когнитивни*, *афективни* и *поведенчески умения* [23]. Към *когнитивните* спадат: чувствителност към собствената култура, общи и специфични познания за собствената културата, анализ на взаимоотношенията между нейните членове и др. Към *афективните* спадат: любопитство, гъвкавост, мотивация, отвореност на съзнанието и др. Към *поведенческите* умения спадат: умения за изграждане на взаимоотношения, за изслушване, за разрешаване на конфликти, за събиране на информация за различни култури, проява на емпатия и т. н.

Ако интеркултурността се дефинира по този начин възниква въпросът какви компетентности са необходими, за да се включи личността в ефективен интеркултурен диалог?

В науката широко приемано определение на понятието „*компетентност*”, което се основава на даденото от Организацията за икономическо сътрудничество и развитие, е „способността да се посрещат предизвикателствата или исканията, предявени от конкретен вид среда” [13]. Компетентностите не зависят единствено от знания и умения, а представляват комбинация от нагласи, ценности, знания, разбирания, умения и поведение, които се обединяват и прилагат в конкретна ситуация и контекст.

Те представляват способност да се отговори по съответен начин и ефективно на потребностите или предизвикателствата, предявени от ситуа-

цията. Понятието „*интеркултурна компетентност*” се отнася към интеркултурни ситуации или интеркултурен контекст. То се дефинира като „набор от нагласи, ценности, знания, разбирания, умения и поведение, които са необходими за: 1) разбиране и уважение към хора от различна култура от тази на личността, 2) взаимодействие по съответен начин и ефективно общуване, 3) установяване на позитивни и конструктивни взаимоотношения с тях”.

В даденото определение под „*уважение*” се има предвид наличието на позитивна нагласа, оценка и ценности, които има другия; „*ефективно*” означава, че личността е в състояние по време на интеркултурното взаимодействие да постигне своите собствени цели или ако не всички, то поне някои от тях отчасти, а „*подходящо*” означава, че интеркултурното взаимодействие не нарушава културните правила и норми, които са ценни за участниците в него.

- 1) Към интеркултурната компетентност се включват компоненти като следните *ценности*: ценене на плурализма, разнообразието от култури и гледни точки, перспективи и практики, които те изграждат.
- 2) *Нагласи* като: уважение към хората с различна културна ориентация от тази на личността, отвореност, проява на любопитство и желание за учене от и за тях, желание да се прекратят осъдителните изказвания за тях, желание да се постави под съмнение това, което обикновено се възприема като „нормално” според преди придобитото знание и натрупан опит и желание да се преодолее неопределеността и двойствеността, която произтича от съществуването на различни културни перспективи.
- 3) *Знания и съзнателно разбиране* на: вътрешното разнообразие в различни културни групи, влиянието, което оказва социалния и историческия контекст върху културнообусловеното поведение на хората, експлицитните и имплицитните предположения, стереотипи и предразсъдъци както към собствената, така и към другите култури, общуването между представители на различни езикови (лингвистични) групи и на установените в тях културни практики и обичаи, влиянието на езика и културата върху възприятията и опита на хората и специфичните вярвания, ценности, практики,

дискурси и продукти, които се използват от хора с конкретна културна ориентация.

- 4) *Когнитивни умения* за: изслушване и обръщане на внимание на поведението на хора с друга културна принадлежност и перспектива, проява на емпатия към тях, разбирана като способност за приемане и емоционален отговор на мислите, вярванията, ценностите и чувствата им, проява на многоперспективност или способност за децентрация от собствената културна перспектива и възприемане на гледната точка на другия човек в допълнение към собствената, проява на когнитивна гъвкавост или способност за промяна и адаптация на собствения начин на мислене според културната ситуация или средата, откриване на информация за другите културни ориентации и тълкуване на собствената и на другите културни практики, вярвания и ценности.
- 5) *Поведенчески умения* за: приспособяване и адаптация на собственото поведение към нов културен контекст, лингвистични, социолингвистични и дискурсни умения, включително и умения за преодоляване на трудности в общуването, наличие на репертоар от умения за владене на чужди езици на различно ниво, които се прилагат в ситуации, в които се говори повече от един език (плюрilingвистични умения), за да се задоволят потребностите, предявени от общуването в интеркултурна ситуация, посредничество (медиаторство) по време на интеркултурен обмен, включително умения за превод, интерпретация и обяснения, търсене на възможности за обвързване с хора от различни културни ориентации, перспективи и принадлежност от собствената на личността; взаимодействие и общуване по съответен начин, ефективно и с уважение с тях, сътрудничество чрез съвместни дейности и поемане на рискове като се обсъждат различията в гледните точки и се изграждат общи перспективи, преодоляване на предизвикани нагласи, поведение и репрезентации за другите, представени чрез речта, в пресата и/ или визуално по различни медии, които подкопават достойнството им и уважението към тях.

Като прилагат метода Q-сортировка, авторите подготвят и представят таксономия (класификация) [24, 25] от необходимите умения за развитие на интеркултурни компетентности. След като анализират множество

статии с проведени емпирични изследвания и се основават на натрупания интеркултурен опит на личността, те посочват 73 умения, които разпределят в 10 кластери за развитие на интеркултурни компетентности (8 основни и 2 допълнителни (неспецифични)). Интеркултурните компетентности са анализирани като взаимодействие между личността и културата на принадлежност. Авторите правят връзка между култура и стил на учене.

Изследователите представят обобщено наименованието, необходимите поведенчески умения или знания и елементите на общуване (комуникация) за всеки от кластерите за интеркултурни компетентности. Сред необходимите междуличностни умения за успешна адаптация в друга култура, различна от собствената, спадат:

1. Интеркултурни компетентности, свързани с подпомагане и развитие на отношенията между хората чрез: междуличностно общуване, развитие на отношения както с непознати представители на другата култура, така и с колеги, усъвършенстване на уменията за свързване с тях, надхвърляне на ориентацията за изпълнение единствено на поставената задача и на конкурентните отношения, преодоляване на насочеността към собствената личност, наличие на социална андронидност, добра социална ориентация, умения при разрешаване на вътрешногрупови конфликти, развитие на социални умения като цяло и изграждане на взаимоотношения с другите и т. н.
2. Проведени изследвания установяват, че полагащите грижи, уважение и разбиране, проявени към хора от различна от собствената култура принадлежност представляват важна част от интеркултурната компетентност на личността. Към този кластер спада: цененето на хора от различни култури чрез проява на културна емпатия и междуличностно уважение, чувство за хумор, вежливост, интеркултурна чувствителност, отвореност към различните културни практики и обичаи, проява на по-голяма чувствителност към потребностите на другите и т. н.
3. Информационни умения.
4. Преодоляване на неопределеността, провокирана от непознаването на другата култура. Необходими са умения за справяне в непознатата ситуация като проява на разбиране в междуличностните

отношения с представители от другата култура, умения за осмисляне на натрупания нов житейски опит и разбиране на невербалната комуникация. Този кластер, който е свързан също така с изслушване, наблюдение и размисъл, изисква проява на качества като търпение, непредубеденост, безпристрастност и задълбочен анализ на голямо количество нова и на пръв поглед неструктурирана информация.

5. Необходими са аналитични умения като превод на сложна информация на друг език, желание за общуване и конкретно поведение при него, езикови умения, свободно владеење на чужд език. Въпреки че общуването лице в лице по правило включва междуличностни аспекти като среда за обмен на информация, установява се, че развитието на аналитични умения е важна част от ефективното справяне в друга култура, различна от собствената на личността. Ефективната интеркултурна комуникация и владеењето на чужд език изискват превод на понятия, идеи и мисли във вербална форма, която е социално приета. Стига се до заключението, че превеждането на сложна информация на езика на друга култура изисква освен високо ниво на владеење основно на езикови умения, но теоретично е свързано и с развитие на аналитичните компетентности при учене [26].
6. Умения за действие като поемане на инициатива, избягване на пасивността, преодоляване на трудни ситуации, поемане на рискове при постигане на поставени цели, ориентация към действие, проява на качества като екстравертност, добре развити умения за вземане на решения, активно експериментирание, за оказване на директно влияние на хората и на ситуацията и др. формират самостоятелен кластер.
7. Управление на хора като мениджърски умения и умения за административна работа, поемане на отговорност при изпълнение на задача, прагматична ориентация и др. са самостоятелно обособени.
8. Компетентности за учене чрез развитие като общи умения за адаптация към потребностите, предявени от средата на другата култура при интеркултурния обмен, умения от висш порядък да

се отговори на множество обстоятелства, предявени от различната култура, да се сменя предпочитания стил на учене и др. също са обособени в отделна група.

9. Адаптивност и гъвкавост, проявени като личностни характеристики и в междуличностните отношения, при действие в различна културна среда, ограничаване на поведението на ригидност и др. също са от решаващо значение.
10. При управление на стреса са необходими умения за преодоляване на присъщото напрежение в ситуации на сложно и комплексно учене, разрешаване на взаимно изключващи се и противоположни изисквания като, например, мисли срещу чувства или действие срещу размисъл. „Потапянето” в друга култура, различна от собствената, е възможно да е съпроводено с изпитване на голямо напрежение и да доведе до „културен шок”, например. В подобни ситуации е необходима проява на емоционална зрялост, за да се толерира и преодолее стресът, депресията и самотата, проява на самоконтрол, развити вътрешни способности за преодоляване на стресови ситуации и осмислянето им, придаване на смисъл на различни ситуации от ежедневието в новата култура, упражняване на контрол върху собствените реакции и проява на търпение при очакване на резултати и изход от житейски събития.

Емпирично е установена връзка между *конкретния натрупан опит* и уменията, свързани с някои от представените кластери според Теорията за учене чрез опита [27]. Възникнала в средата на 80-те години на XX век [26, 28], тя представлява една от най-широко разпространените теории, които предлагат обяснение как мениджърите се учат от своя опит. Теорията за учене чрез опита [27] продължава да оказва влияние върху множество разнообразни професионални области като педагогика, психология, медицина, обучение на медицински сестри и социални работници, в компютърните науки, мениджмънта, счетоводството, правото и др. Авторът разработва своя интегративен модел за учене чрез опита като се основава на творчеството на прагматици като Дж. Дюи, К. Левин, Ж. Пиаже, У. Джеймс и П. Фрейре. Цикълът за учене се състои от 4 фази и описва как непосредствения *конкретен опит* (КО) служи за основа за *наблюдение и размисъл* (НР), в които опитът постепенно е превърнат в *абстрактно*

концептуализиране (АК), което, от своя страна, го трансформира в *активно експериментиране* (АЕ) и така достига до света. Активното експериментиране (АЕ) затваря цикъла на учене и поставя началото на създаване на конкретен опит (КО). Според Теорията за учене чрез опита налице е разлика между уменията за учене, стила на учене и проявата на гъвкавост при адаптацията в нова култура.

Ученето чрез опита е описано като цялостен процес на адаптация към света [27]. За да бъде то ефективно е необходимо личността да се включи в едно от 4-те измерения (дименсии) на учене. Чрез *конкретен опит* (КО) личността преодолява непосредствени ситуации от ежедневието по субективен начин. Чрез *наблюдение и размисъл* (НР) се подчертават способности за организация на чувства, интуитивно разбиране на реалността и проява на чувствителност към емоциите и ценностите на другите хора. Личностите с добре развити умения за наблюдение и размисъл са склонни да се свързват с хора с отворено съзнание, да ценят високо междуличностните отношения и да се справят добре в неструктурирани и неясни ситуации. Способността за наблюдение и размисъл (НР) изисква разбиране на значението на смисъла на ситуации чрез внимателно изслушване и вглеждане в тях. Поставя се акцент върху размисъл за това как и защо се случват нещата в ежедневието. Хората с добре развити способности за наблюдение и размисъл с лекота представят смисъла на ситуации и идеи, възприемат ги и ги осмислят от множество перспективи и ценят различни мнения и проява на качества като търпение, анализ на цялостната визия за света и др. Способността за *абстрактно концептуализиране* (АК) е обратна на натрупването на конкретен опит (КО). Тя се изразява в логично осмисляне на идеи и понятия, изисква страст в прилагане на научния метод, в подготовката, оформянето и анализа на модел за различни понятия и общи теории. Хора с добре развити и ясно изразени способности за абстрактно концептуализиране са силни в изготвянето на систематизирани планове, в работа с абстрактни символи и успешно прилагане на количествен анализ. *Активното експериментиране* (АЕ) представлява обратната тенденция на абстрактното концептуализиране (АК). То поставя акцент върху хората, които оказват влияние и променят ситуацията, прагматично са ориентирани към „отмятане” на поставените задачи, с готовност поемат рискове и отговорност при постигане на целите и задачите, завършват започнатото. Те оказват влияние върху средата, в

която живеят и се развиват и изпитват удовлетворение, когато видят резултатите от своя труд.

Авторите [26, 28] стигат до заключението, че междуличностните умения, които са най-близо до конкретния опит (КО) са най-важни за ефективното развитие на интеркултурни компетентности в нова култура, различна от собствената. Изводът подкрепя теорията за емоционалната интелигентност [29], според която постигнатият успех в работата зависи в по-ниска степен от аналитични умения и в по-голяма степен от междуличностно разбиране. Става ясно, че междуличностните умения и проявата на разбиране в човешките отношения са по-важен показател за успех в ученето чрез интеркултурен опит в сравнение с трупането на абстрактни знания.

Дори в случаите, когато интеркултурните компетентности на хората са добре развити, те винаги подлежат на доразвиване и доусъвършенстване поради огромното разнообразие от културни позиции, които другите могат да заемат. На практика това означава, че винаги е възможно да се придобие, добави и натрупа допълнителен опит към предишни нереализирани срещи между представители на различни култури, да се разширят знанията, разбиранията им и интеркултурните умения. Развитието на интеркултурните компетентности не изисква отказване от собствената културна идентификация или принадлежност, както не е необходимо приемане на културни практики, вярвания, гледни точки или ценности на хора, които принадлежат към различни култури.

Методите за развитие на умения за интеркултурни компетентности включват оценка на индивидуалното обвързване на личността с ценности и емоции и „потопяне” в различни предизвикателни интеркултурни ситуации от ежедневието. Достига се до извода, че умението за общуване е част от умението за адаптация в различна култура, представлява значима част от всеки от представените кластери и е основно при проява на интеркултурни компетентности.

Интеркултурните компетентности са свързани с по-широки нагласи [30] като: поддържане на по-цялостна международна перспектива и наличие на по-ниски нива на етноцентризъм. Някои личностни качества като оптимизъм, отвореност, екстраверсия и др. [30] могат да се свържат с наличие на по-високи нива на интеркултурни компетентности. Владееенето на

един или повече чужди езици също понякога е свързано с наличие на по-високи нива на интеркултурни компетентности [31].

Налице са междугрупови различия в нивата на интеркултурни компетентности [32, 33] като жените са по-интеркултурно компетентни в сравнение с мъжете, хората на възраст са по-интеркултурно компетентни в сравнение с по-младите, хората от малцинствата са по-интеркултурно компетентни в сравнение с хората от мнозинството и др.

Резултати от проведени изследвания установяват, че интеркултурните компетентности може да се засилят чрез: интеркултурни тренинги [32], като се натрупа интеркултурен опит [34, 33], чрез посещения в международни училища, международни институции с недискриминираща среда, с наличие на широка мрежа от контакти с хора от различни култури и др.

В науката се прави разграничение между „*плурикултурността*” и „*интеркултурността*” като научни термини [35]. *Плурикултурността* включва поддържане на множество културни принадлежности, съпроводено със съответните езикови (лингвистични) и поведенчески компетентности, които са необходими за активно участие в културите. Именно поради тази причина всички хора са плурикултурни, тъй като принадлежат към различни култури и активно се включват в тяхното разнообразие. Понякога хората разширяват своя плурикултурен репертоар повече, например чрез научаване на чужд език или културни практики на други хора, които говорят изучавания език и по този начин придобиват компетентност в друга култура.

Обратна е тенденцията при *интеркултурността*, която предполага проява на качества като отвореност, любопитство и интерес към хора, които принадлежат към други култури и усъвършенстване на способността да се разбират и интерпретират техните практики, вярвания, дискурси и ценности като същевременно принадлежността към собствената култура се съхранява.

Интеркултурните компетентности, следователно, дават възможност на личността да проявява уважение към другите хора, да взаимодействат и сътрудничат ефективно и по подходящ начин в ситуации, в които културната „другост” и различие са ясно изразени. В този смисъл интеркултурността позволява културното разнообразие да „разцъфти”, тъй като насърчава хората да ценят и уважават различните културни перс-

пективи на другите без да пренебрегват и жертват своята собствена култура.

Освен това срещите с хора от различни култури са предпоставка за дълбоко личностно развитие и обогатяване. Развитието на интеркултурни компетентности включва научаване и интерпретиране на културни перспективи на други хора като те се свързват със собствената личност. Хората с високо ниво на интеркултурни компетентности са в състояние да използват своите срещи с другите, за да разширяват познанията си и да размишляват критично за своята собствена културна перспектива. Те имат по-критично съзнание и разбиране за своята собствена култура, вярвания, дискурси и ценности като ги сравняват и свързват с тези на хората от други култури. В този смисъл интеркултурните компетентности не само увеличават знанията и разбиранията на личността за хората от други култури, но също така помагат за себепознание и себеразбиране и е възможно да доведат до значително личностно обогатяване.

Въпреки че според дадената работна дефиниция интеркултурните компетентности включват прояви на уважение към хора, които принадлежат към различни култури, те не се отнасят до всички практики в тях без оглед на природата им. Те не са насочени към културните практики, които нарушават основните демократични принципи, човешки права и свободи. Необходимо е обаче при всякакви условия да се проявява уважение към всеки човек, неговите права и достойнство без значение към коя култура принадлежи.

Хората се нуждаят от придобиване и развитие на интеркултурните компетентности, за да се включат успешно в интеркултурния диалог с представителите на другите култури. Те се оказват обаче необходимо, но недостатъчно условие за това. Логичното обяснение се открива в изпитваните препятствия и дискриминация в обществото, които отнемат силите на много хора с конкретна културна принадлежност, от участието им в равностоен интеркултурен диалог, без значение от нивото на развитие на интеркултурните компетентности, които имат. Съществуващите неравенства и негативни тенденции често са и институционално подкрепени, което, от своя страна, поставя начело на интеркултурния диалог хора на ръководни позиции с привилегии. Именно поради тази причина много хора от малцинствени групи са лишени от участие в интеркултурен диалог – не поради липса на интеркултурна компетентност, а тъй като са в социално-ико-

номическо неравностойно положение и са подложени на форми на дискриминация, които ефективно ги изключват от диалога. Затова е необходимо да се предприемат от властите антидискриминативни мерки за равен достъп до социални услуги, образование и т. н. с цел членовете на маргинализирани или групи в неравностойно положение да не се изключват от интеркултурния диалог. Става ясно, че развитието на интеркултурните компетентности на гражданите е необходимо да включва предприемане на мерки за ограничаване на дискриминацията и за преодоляване на неравенствата в образователната система. Тъй като е известно голямото влияние, което оказва интеркултурното възпитание и тренинги за развитие на интеркултурни компетентности, един от призивите, отправени от Съвета на Европа чрез „Бялата книга за интеркултурен диалог” е учители и млади професионалисти от образователната система да поставят в центъра на своята педагогическа работа тяхното развитие. За да са улеснени в постигането на тази цел, те се нуждаят от подготовка и прилагане на предварително оценени нови ресурси и учебни материали в своята работа. Пример в това отношение е издаденият образователен пакет *„Всички различни – всички равни”* на Съвета на Европа.

Налице е ясно изразена потребност от подготовка на допълнителни педагогически материали за развитие на интеркултурните компетентности, които са съобразени с условията и изискванията на съответната културна среда, в която децата живеят и се социализират. Една от задачите на формалното и особено на неформалното образование е да осигуряват необходимите компетентности за успешното им включване в интеркултурния диалог.

Друг сравнително скоро подготвен учебен ресурс, педагогическо средство, разработено от изследователи от мултидисциплинарен екип към Съвета на Европа, в който има и българско участие е *„Автобиография на интеркултурни срещи”*. Той се основава на експлицитния композиционен модел за интеркултурност и интеркултурни компетентности, който произтича от научната работа на изследователи и участието им в различни проекти [36, 37]. Насочен е към компонентите на интеркултурна компетентност като подкрепя критичното мислене и разсъждения на учащите се при срещи с хора от различни култури, които те лично са преживели. Въпреки че се основава на проведени емпирични изследвания в рамките на чуждоезиковото обучение и на Европейското езиково портфолио, той има

значително по-широко приложение в сравнение с тях. Неговата цел е да служи и да се прилага от учители за развитие на интеркултурна компетентност на деца, която е необходима за включването им в ефективен интеркултурен диалог.

Моделът за интеркултурност, на който стъпва, включва прояви на толерантност и уважение към културата на другите, но ги и надхвърля значително. Понятието „*толерантност*” буквално означава „търпя, понасям, издържам” или „приемам” хората от друга култура, различна от собствената на принадлежност на личността. Това на практика означава, че е възможно човек да е толерантен и същевременно да съхранява своите предразсъдъци [38]. То се отнася до наличието на позитивни нагласи с помощта, на които личността не просто понася („толерира”) различието, но го възприема като позитивна ценност. Следователно, проявата на уважение може да се разглежда като начин за даване на позитивна оценка на човека от друга култура и различието, което носи. По правило толерантността и уважението са необходими, но недостатъчни условия за успешно прилагане на интеркултурната гледна точка.

Освен прояви на толерантност и уважение, интеркултурният подход включва също: проява на интерес, отвореност и любопитство към другите култури, различни от собствената; проява на емпатия към хора от различни култури, наличие на желание да се осъзнае и прилага чуждата културна перспектива като се оценява същевременно и собствената като се възприемат мислите, чувствата и поведението от ежедневието с цел постигане на по-голямо културно себепознание и себеразбиране. Интеркултурността е насочена както към нагласите и разбиранията на хората със собствена културна позиция на личността, но тя включва и хората с друг културен произход.

В обобщение, интеркултурните компетентности включват предразположение към действие с цел укрепване на общото добро, особено чрез намаляване на интеркултурните предразсъдъци, дискриминация и конфликти [18, 39] и чрез увеличаване на сътрудничеството и участието на представители на различни културни групи в живота на общността на местно (локално), национално и/ или световно (глобално) ниво [40, 41]. Те изискват личността да влезе в роля на активен участник в света и поради тази причина са тясно свързани с понятието за „активно интеркултурно гражданство” [42].

■ Видове култура

В социалната психология има много проведени изследвания, посветени на това как междуличностното се превръща в междугрупово възприятие [43, 44, 45, 46]. Процесът се наблюдава, когато са налице културно обусловени знаци, емблеми или практики, които представят понятието за „култура” в съзнанието на личността, ако тя възприема другите хора в културни категории и/ или чрез тях осмисля общите характеристики и различията между групите. Чрез категориите на културата човек намира обяснение защо различният се държи по конкретен начин или кога той се възприема като пречка, подценява се или се надценява.

Когато другият човек се възприема като член на дадена култура и се категоризира като такъв, той не се характеризира със своите индивидуални качества като самостоятелна и независима личност. В този случай междугруповото сравнение се прави между членове на собствената група на принадлежност и другите групи, то е автоматично и имплицитно, а не осъзнато и експлицитно. Сравнението по правило включва осъдително отношение чрез прилагане на културни стереотипи [18, 39]. От значение е в случая това, че в интеркултурното взаимодействие личността не отговаря на другия човек като стъпва на своите собствени характеристики и качества, а като представител чрез своето членство в конкретна култура. Възприема се повече като член на своята културна група отколкото като отделна самостоятелна личност със свои характеристики. В този случай срещата между представителите на различни култури е лице в лице, виртуално чрез социални медии, когато се чете или чува информация за тях или когато се види изображението им в снимки или филми. Възможно е срещата да включва контакт между хора от различни страни, етноси, езици, религии, начин на живот, пол, социален клас, професия, сексуална ориентация, възраст и т. н. Именно по този начин междуличностната среща се превръща в среща между различни култури, когато културните различия се изразяват ясно в конкретни ситуации или поради собствената ориентация и нагласи на личността [44].

Безспорен факт е, че при дефиниране на понятието „култура” изследователите срещат множество и разнообразни затруднения [13, 16, 14]. Те правят разграничение между *материалните*, *социалните* и *субективните*

аспекти на културата. Материалната култура обхваща физическите артефакти, които се използват от членове на конкретна група от хора като например храна, дрехи, стоки, вид архитектурен стил на сградите, инструменти и т. н. *Социалната култура* се състои от споделените институти на групата като общ език, религия, закони, социално утвърдени и приети правила и норми за поведение, семейна структура, фолклор, културни икони, трудови принципи и т. н. *Субективната култура* се отнася до споделените знания, вярвания, колективна памет, социални идентичности [47], нагласи, ценности и практики, които прилагат членовете на групата като обща рамка, до която прибягват, когато възприемат, осмислят и се свързват със света. Културата се анализира в своите три аспекта като представлява мрежа от материални, социални и субективни ресурси.

Въпреки че културните ресурси се споделят и са разпределени сред цялата група, всеки член прилага само част от тях, до които има достъп. В този смисъл всяка група, без значение от нейния размер, е възможно да разполага със своя собствена култура. Това се отнася до нации, етноси, трудови организации, професионални групи, полове, групи според сексуалната ориентация на своите членове (ЛГБТ, например), в неравностойно положение (глухонеми, незрящи, например), поколения (младежи, в настъпваща зрялост, например), семейства, според местоживееене в градове, села, квартали и т. н. Поради тези причини именно всички хора принадлежат едновременно на различни култури. Коя конкретна култура е водеща за мисленето и поведението на личността често зависи и се предопределя от средата, в която се намира. Например, възможно е човек да бъде българин, от София, да принадлежи към академичните среди по професия и да представлява част от семейство. В различен момент и социален контекст от неговия живот доминира конкретна култура.

Също така не е за подценяване огромното разнообразие, което съществува сред различните културни групи. Повечето от тях са със сложна вътрешна структура, в която се преплитат материални, социални и субективни ресурси, които се асоциират с членството в конкретна група и същевременно се конкурират по между си вътре в нея. Тъй като границите между различните култури са доста неопределени, възможно е членовете им да оспорват кой е член и кой не е на групата им на принадлежност. Вътрешното разнообразие между културите отчасти се дължи на факта, че

всички хора едновременно принадлежат и участват в множество различни културни групи.

От значение са, също така, мислите и чувствата, които хората имат и обясняват с конкретната култура, в която участват и принадлежат, които са лично обусловени (персонализирани), произтичат, свързани са с тяхната личност, житейска история и натрупан жизнен опит. Към разнообразието от култури се добавят и индивидуалните потребности и цели, които средата предявява към личността. Участието в култури и културни практики е обусловено от контекста и е променлива, която обхваща неустановен набор от ресурси, от които членовете на групата активно изграждат и обменят, обсъждат и придават смисъл и интерпретации за света и събития от ежедневието. Безспорно всички култури са динамични и подлежат на непрекъснати промени и развитие във времето в резултат, от една страна, на политически, икономически, технологични и исторически събития, а от друга страна, под влияние на взаимодействие с другите култури.

Способността да се анализира и осмисля културното разнообразие зависи от разбирането на идеята за култура. Дефиниция на понятието, което широко се използва, но трудно се характеризира дават конструктивистите Питър Бергер и Томас Лъкман в своя научен труд „Социално конструиране на реалността” („The Social Construction of Reality”) [48]. По-късно в научната литература се прави разграничение между *обективна* и *субективна култура* [49]. *Обективната култура* обхваща институционални аспекти като политическа и икономическа система в дадена държава и техните продукти като изкуство, музика, национална кухня и т. н. Тъй като историята чертае развитието на обществените институции, тя също се отнася и е част от обективната култура. *Субективната култура* анализира опита от социалната реалност, която е изградена от обществени институции и представя гледната точка за света на хората в обществото. Според авторите [48] обективната култура се интериоризира чрез процеса на социализация, а субективната култура се екстериоризира чрез ролево поведение. Именно затова в цикличен процес, който протича като част от структурата на личността, културните институции непрекъснато се пресяждат от хора, които споделят и изразяват своя опит от тях. Субективната култура осигурява директен поглед върху гледната точка за света и светуосещането, предлаган от представителите на различни култури, който

по-късно влияе върху по-ефективното взаимодействие между тях. Реалната цел е да се създаде климат на уважение към културното разнообразие, да се показва разбиране и ценене на вярванията, поведението и ценностите, предлагани от различните култури. Нейното успешно реализиране води до натрупване на житейски опит в множеството култури и спомага за взаимната адаптация на техните представители.

В обобщение, всички хора принадлежат едновременно към различни култури. Всяка една от тях, от своя страна, е вътрешно разнообразна по своята структура и е в процес на динамично развитие. Начинът на участие в тях се обуславя от средата и той не е изцяло обяснен от науката.

Като се основава на субективната култура, *културното разнообразие* се изразява в ценности, вярвания и поведение, научени и споделяни от групи от хора, които общуват по между си и са с обща националност, етнос, пол, възраст, физически характеристики, сексуална ориентация, икономически статус, образование, професия, религия, работно място или са обединени по друг признак. Определението е подкрепено и прието от други автори, според които разнообразието отразява различията между хората, които произтичат от идентификацията им като членове на различни групи. То представлява процес на признаване на различията чрез действие [50] или всяко индивидуално различие се заличава, което се отразява на изпълнение на поставената задача или взаимоотношения [51].

Остарялото разбиране, че биологичните характеристики предопределят начина, по който хората се държат, мислят и общуват е опровергано от скоро проведени изследвания на генома. Расата обикновено се дефинира чрез физически характеристики като цвят на кожата, черти на лицето, вид коса, които са общи и вродени, унаследени за географски изолирано население [52]. Тя представлява биологична класификация, която се смята за отживяла и неприложима [53, 54]. Става ясно, че хората не се държат по определен начин поради раса, а поради културни фактори. В научната литература расата се анализира като социално дефинирана на основата на физически критерии за разлика от етническия произход, който също е социално дефиниран, но на основата на културни критерии [55]. Хора от различни раси могат да се идентифицират с принадлежност към една и съща етническа група (например, латиноамериканци) или членове на конк-

ретна раса могат да принадлежат на широко разнообразие от етнически групи на произход (бразилци, хаитяни и т. н.).

Необходимо е да се прави разлика обаче между расово самоопределение и приписана расова идентичност от другите. Расовата идентичност всъщност представлява групова или колективна идентичност, която се основава на възприятието на личността, че споделя общо расово наследство и принадлежност с членовете на конкретна група.

Два от най-предизвикателните въпроса в работата с културното разнообразие са: преодоляването на идеята, че расата е културно обусловено понятие и справяне със самия расизъм.

■ Основни понятия в Модела за развитие на интеркултурна чувствителност

Моделът за развитие на интеркултурна чувствителност [56, 13, 57, 58] се основава на приложение на теоретични понятия при обяснение на тенденции, формулирани в различните стадии, които го изграждат и са налице при продължително систематично наблюдение. Основно понятие в него е натрупаният интеркултурен жизнен опит от личността. Той се основава на *когнитивния конструктивизъм* [59, 60, 61], според който хората не възприемат събитията от своя жизнен път по директен начин, а натрупаният жизнен опит се основава на шаблони или категории, които те прилагат при организация на възприятието на различни явления. Хората са „чувствителни“ в различна степен към културните различия или е споделена идеята на конструктивизма за *когнитивна сложност* [62, 63, 64]. Хората, които имат по-сложна когнитивна структура са в състояние да организират възприемането на житейските събития в по-диференцирани категории и да направят по-детайлни разлики сред явленията между различните култури.

Моделът е създаден и служи за наблюдение, описание и обяснение на опита на хора в интеркултурни ситуации [1, 2, 65]. Основният принцип, който следва е, че колкото опитът от културните различия става по-сложен за личността, толкова нейната компетентност в интеркултурните взаимоотношения се увеличава. Всеки стадии посочва конкретна гледна точка за света, определени нагласи и съответно поведение. Моделът не проследя-

ва промените в нагласите и поведението, а по-скоро развитието на когнитивните структури на личността.

Проведени изследвания в рамките на *комуникативния конструктивизъм* [66, 67] установяват, че хората, които са по-сложно и комплексно устроени в когнитивно отношение са по-склонни да приемат перспективата на своя събеседник докато комуникират. Логично, те се радват на по-успешна интеркултурна комуникация тъй като притежават способността да възприемат събеседника си като еднакво сложен като тях самите. Именно поради тези причини по-добре развита интеркултурна чувствителност създава предпоставки и възможности за натрупване и проява на по-голяма интеркултурна компетентност.

Друго теоретично измерение, на което се основава разглежданият модел е *експерименталният конструктивизъм*, в който се включват идеи на антрополога Гр. Бейтсън [68, 69], биолозите У. Матурана и Фр. Варела [70, 71], на психолингвистите Ед. Сапир, Б. Лии Уорф [72], Дж. Лакоф и М. Джонсън [73, 74, 75], на невроанатома А. Дамасио [76] и, разбира се, на авторите на модела Милтън и Джанет Бенет [77, 78]. Изброените автори анализират как хората „пре-създават” и „съ-изграждат” своя жизнен опит чрез физическо, езиково (лингвистично) и емоционално взаимодействие сред хора от различни култури и в естествена социална среда. Това именно позволява моделът да описва механизмите за интеркултурна адаптация.

Способността за кумулиране, осмисляне и преживяване на алтернативния културен опит се оказва основа за успешна интеркултурна адаптация. Хората, които са социализирани в една култура по правило възприемат света единствено през своите „културни очила” и поради тази причина не успяват да почувстват и преживеят различието между собственото им възприятие и това на представителите на другите култури. В този смисъл моделът описва как се развива способността за създаване и възприемане на алтернативен опит, който в различна степен съвпада с този на хората от другите култури. Тези от тях, които са развили умението и успяват да направят интеркултурно сравнение притежават изградена *интеркултурна гледна точка* за живота и света като цяло.

Моделът за развитие на интеркултурна чувствителност предлага обяснение как хората изграждат своята представа за културните различия. Като прилага понятия от *кибернетичния конструктивизъм* [70] към своите

наблюдения на интеркултурната адаптация, авторите описват 6 стадия, през които преминават хората при придобиване на интеркултурна компетентност. Основният принцип, на който се основава моделът е, че натрупаният *опит* на личността в *различни култури* се усложнява и по този начин се увеличава нейната потенциална компетентност в интеркултурните взаимоотношения.

Според гледната точка на конструктивистите жизненият опит е резултат от начина, по който личността създава и организира представите си за жизнени събития, а не само, че е в близост до тях [60]. По-конкретно културните различия се възприемат като резултат от организацията на комплексността на света и възприемането ѝ от личността.

Друга теоретична основа, на която „стъпва” моделът за развитие на интеркултурна чувствителност е теорията за *радикалния конструктивизъм* с автор Джордж Кели [60]. Според нея жизненият опит е резултат от категоризация или от изграждане на събития в съзнанието на личността. Човек може да стане свидетел на огромен парад от епизоди и въпреки това ако не успее да ги организира той придобива малко опит от факта, че ги преживява. Не събитията, които се случват около него увеличават натрупания му опит, а последователното конструиране и реконструиране от това, което и както се случва, обогатява неговия жизнен опит. Според автора ако личността не умее да изгради представа за събитие тя няма да го преживее като опит.

Гледната точка за света обхваща набор от черти, които са характерни за конкретна култура. Хората, които са социализирани основно в една култура (монокултурни са) обикновено разполагат единствено със собствената гледна точка за света, която тяхната култура на принадлежност им осигурява. Те нямат изградена представа и, логично, не могат да почувстват и преживеят другите култури и различията между тях. Интеркултурната чувствителност се основава на развитие на способност за възприемане и изграждане на представа за културните различия по комплексен и цялостен начин.

Според модела възприемането на културните различия е възможно да се превърне в активна част от гледната точка за живота на личността, която се изразява в задълбочено себепознание и в увеличаване на компетентността в интеркултурните взаимоотношения. Всеки стадии от модела

показва конкретна гледна точка за света, съпроводена от специфични нагласи и поведение, характерно за дадена култура. Именно поради тази причина той не описва настъпилите промени в нагласите и поведението на личността, а по-скоро представя промените в структурата на гледната точка за света, в който наблюдаваното поведение и посочените нагласи на всеки стадии изразяват гледната точка за света.

Всяка промяна в структурата на гледната точка за света води до нови и по-сложни въпроси за разрешаване в интеркултурно отношение. Тяхното успешно преодоляване води до активиране и навлизане в следващия стадии. Тъй като е възможно на някои въпроси да не се намери задоволителен отговор, в този случай преминаването в следващия стадии не е изцяло и напълно и е възможно натрупаният опит от възприемане на културните различия да се „размие“ между повече от една гледна точка за света. Движението между стадите е еднопосочно с временни „уединения“ в себе си или като цяло личността не се връща от по-комплексен и сложен към по-опростен опит при възприемане на културните различия.

Според модела контактът с представители на различни култури създава натиск за промяна на гледната точка на личността. Това се случва тъй като „по подразбиране“ етноцентричната гледна точка ако е достатъчна при уреждане на взаимоотношенията в собствената култура, то тя се оказва неподходяща при предявените задачи от развитието и при поддържане на социалните взаимоотношения, които надскачат културните граници.

Всеки стадии от модела съответства на конкретна структура на гледната точка за света, която включва определени културни различия в когнитивната, афективната и поведенческата сфера. Необходимо е да се отбележи, че той не предлага описание на поведението в различни култури, а проследява как в предполагаема култура възприетата гледна точка за света се развива от етноцентрична към етнорелативна посока. Това води до засилване на интеркултурната чувствителност и до развитие на възможностите за увеличаване на интеркултурната компетентност. Настъпилите промени в знанията, нагласите и уменията на личността се възприемат като израз на промяна в част от нейната гледна точка за света.

Моделът операционализира развитието на *интеркултурната чувствителност*, разбирана като способността на личността да възприема и преживява съответни културни различия [20, 2].

Според представяния модел *интеркултурните компетентности* включват, организирани в единство и работещи синергично, знания, нагласи и поведение с цел интеркултурно развитие на личността [79, 80, 81]. Хармонизирането на трите разглеждани понятия става под формата на последователно преминаване през различни стадии, когато личността е готова да се обвърже с всеки един от тях. По-високото ниво на интеркултурна чувствителност е свързано с увеличаване и по-големи възможности за проява на интеркултурни компетентности.

Проведени изследвания в различни области като успешен престой с цел работа в чужда страна [82, 83, 84], участие в международния мениджмънт [85, 86], обучение в чужбина [87], международен трансфер на технологии и информация [88] установяват, че интеркултурните компетентности са в центъра на подобряване на разбирането и на взаимоотношенията между представителите на различни култури [2, 65]. Оказва се, че те играят ключова роля в това отношение [89].

Основният акцент при интеркултурната комуникация се поставя върху поведението, мислите и чувствата на личността. *Интеркултурните нагласи* се отнасят до осъзнаване на конкретен културен контекст, който обикновено обхваща целенасочено придобитото знание за собствената култура (културно самоосъзнаване), предлага и задава „рамки“ за създаване на полезни културни контрасти (например, стил на общуване, културни ценности и др.) и ясно разбиране как да се прилагат културните обобщения без да се достига до процеса на стереотипизиране. От особено значение е поддържането на *емоционалната част* на интеркултурните нагласи на личността като любопитство и толерантност към неопределеността, които действат като мотиватори в търсене на културните различия. Моделът анализира интеркултурен набор от умения, включително способността за взаимодействие, за предвиждане на несъответствията във възприемането и в адаптацията на поведението към стандартите, зададени от конкретна култура. Той представя репертоар от действия, съответни на културата на принадлежност и алтернативното поведение, което характеризира другите култури.

Моделът за развитие на интеркултурна чувствителност описва промяната в жизнената перспектива и поведението в ситуации, когато човек е изправен пред културни различия. Той подчертава градацията в осъзнаването на различни култури, разбирането им и приспособяването на личността към тях. Чрез етноцентрични и етнорелативни стадии се анализира достигнатото личностно развитие в различна културна среда. Според него колкото хората стават по-интеркултурно компетентни качеството на техния опит се променя от *етноцентризъм* към *етнорелативизъм*. Етноцентризмът се отнася до опита със собствената култура като „централен за реалността”. Вярванията и поведението, което хората усвояват в първоначалния процес на социализация не се подлагат под съмнение, а се приемат и преживяват. Етнорелативизмът представлява противоположното понятие на етноцентризма и се изразява в натрупания опит от вярванията и поведението от собствената култура като възможен вариант за организиране на реалността сред множество други налични култури, които предлагат реални възможности за това.

По правило най-етноцентричните стадии, ориентирани към собствената култура, са начини за избягване на културните различия като се отрича тяхното съществуване, като се издигат защитни механизми срещу тях или като се омаловажава значението им. По-етнорелативната гледна точка за живота, ориентирана към другите култури, е начин за *търсене на културното различие* като се приема значението му, като се адаптира гледната точка или като се включват разглежданите понятия като част от личностовата структура.

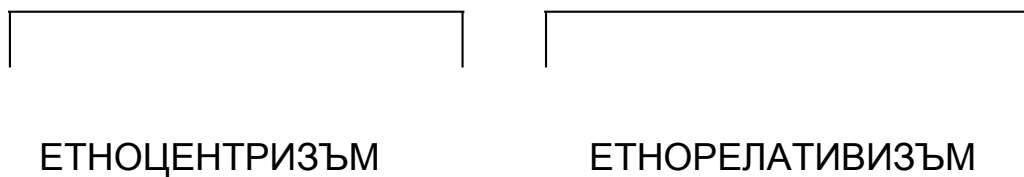
Моделът включва *три етноцентрични стадия*, в които личността възприема собствената култура като централна за нейния живот. Следват *три етнорелативни стадия*, в които личността възприема собствената култура в сравнение с другите култури.

Като цяло стадияте, ориентирани към собствената култура (етноцентрични) могат да се смятат за начини за *избягване на културните различия* чрез **отричане** на съществуването им, чрез издигане на **защита** от тях или чрез **минимизиране** на важността им. Гледната точка за света, ориентирана към различните култури (етнорелативна), е начин за *търсене на културните различия* чрез **приемане** на значението им, чрез **адаптиране** на жизнената перспектива, която предлагат, за да се вземе под внимание

или чрез тяхното **интегриране** в културната идентичност на личността. Те са представени на Фиг. 1.

Фигура 1. Стадии в Модела за развитие на интеркултурна чувствителност

Отричане → Защита → Минимизиране → Приемане → Адаптация → Интеграция

■ Етноцентрични стадии в Модела за развитие на интеркултурна чувствителност

Моделът за развитие на интеркултурна чувствителност [1, 2] се състои от три етноцентрични стадии: 1) отричане, 2) защита и 3) минимизиране и от три етнорелативни стадия: 4) приемане, 5) адаптация и 6) интеграция.

I. Отричане на културното различие

В стадия на **Отричане** вярванията, поведението и ценностите, които изграждат собствената култура на принадлежност се възприемат като безусловно реални и истинни. Другите култури не се забелязват или се възприемат по повърхностен начин. На културните различия не се обръща внимание или се свързват с неопределеното понятие за „*другия*” като чужденец или имигрант. Налице е тенденция да се използват познати, но често опростени или неверни категории и понятия като „раса” и „етничност”. Друг начин за изразяване на отричането е неспособността и липсата на интерес при правене на разлика между националните култури, например, между японската и китайската култура или на културата на араби от Залива (например кувейтци) от сирийци и персийци (в Иран).

Хората в този стадий имат натрупан опит в отричане на културните различия, които възприемат и преживяват в изключително опростен вид. Обикновено те не знаят какво да отговорят и как да реагират, когато са запитани за факти от собствената им култура на принадлежност, тъй като не са обръщали внимание по какъв начин оказват влияние върху живота им и решенията на другите хора. За този стадий е характерно задаването на добронамерени, но наивни въпроси за различните култури като например „Имат ли телевизор в ... страна?“ и отделяне на време за повърхностни изказвания за значението на толерантността между представители на различни култури. В крайни случаи дори е възможно да не се забелязва човешкото лице на хората от другите култури като се приема, че различното им поведение се дължи на интелектуален дефицит или на дефицит в личностните им качества. Тъй като културата не се възприема като диференцирана категория, налице е неспособност да се анализират данни от различни културни контексти.

Налице е усещане за комфорт и удобство с вече познатото, нежелание да се усложнява животът с културни различия, които не се забелязват от личността. Тя се отделя и разграничава от тях. Отричането на културните различия се характеризира с:

1. *Изоляция* и съждения като „Живея изолирано в еднородната ми група, не се интересувам и не желая да опитвам културното различие.“
2. *Отделяне* и съждения като „Умишлено се дистанцирам от културното различие, за да предпазя гледната точка за света, която ми е дала собствената ми култура.“

Разновидност на стадия е **Отричане – липса на интерес**: Хората са изолирани в хомогенни групи като не успяват да осъществят възможностите за мотивиране и израстване чрез изграждане на съответни категории за отбелязване и интерпретиране на културните различия.

Отричане – избягване: Преднамереното дистанциране от културните различия предпазва гледната точка за света на личността от промяна като я поставя в условия на изолация. Названието, което се дава на носителя на културното различие представлява неконкретизирана широка категория като „чужденец“, „азиатец“ или „цветнокож“.

В стадия на **Отричане** на културното различие хората казват:

- „Живей и остави другите да живеят е това, което казвам”.
- „Всички големи градове са еднакви – много сгради, прекалено много коли, МакДоналдс”.
- „Щом всички говорим един и същи език няма проблем”.
- „Основните ми страхове са как да се ориентирам наоколо и да поръчам в ресторанти”.
- „С моя опит мога да съм успешен във всяка култура без да полагам конкретни усилия. Никога не преживявам културен шок”.
- „Всичко, което е необходимо да знам е политика и история, а останалото мога да го науча постепенно”.

Процес:

- идеите се илюстрират с приятни дейности
- културните различия се представят в среда, в която хората се чувстват предпазени и защитени
- климатът в класната стая е стимулиращ и необвинителен, а всички деца се чувстват включени.

За да се усвои следното съдържание е необходимо:

- да се отговори на въпросите, които тревожат хората в обособени когнитивни блокове и категории за определено време,
- да се „стъпи” на вече придобито, усвоено знание,
- да се утвърждават избрани ценности, вярвания и поведение от субективната култура,
- да е налице позитивна гледна точка за интеркултурното взаимодействие,

което се постига:

- чрез събуждане на любопитството,
- като се улесни контактът между представители на различни култури чрез филми, слайдове, панели, презентации и др. визуални материали.

За да се подкрепят хората в този етап добра идея е те да се запознаят с:

- продукти на обективната култура – изкуство, музика, литература, театър, танц,
- национални герои, празници и традиции,
- социални науки, върху които културата оказва специфично влияние като политология, история, икономика, социология и др.,
- съвети при пътуване какво да се прави и какво да се избягва да се прави в дадена страна,
- символите на конкретна култура, а не директно със самата нея.

За да преминат в следващия етап, хората е необходимо да разрешат следните задачи в своето развитие:

- да признаят съществуването на културното различие и
- да уравниват стабилността и промяната в себе си.

II. Защита от културното различие

В етапа на **Защита от културните различия** собствената култура се възприема и преживява като единствено приложима в живота на личността, като „най-еволюирала” форма на цивилизация, като единствено предлагаща добър начин на живот или като „по-висша” в сравнение с другите „по-нисши” култури. Културните различия се възприемат по-умело и реално в сравнение със етапа на отричане. Гледната точка за света не е достатъчно сложна, цялостна и комплексна, за да създава във висока степен жизнен опит за представителите на другите култури. Културните различия се възприемат в стереотипизирана форма, а светът – в категории като „ние” и „те”.

За етапа е характерна силна обвързаност с мислите и чувствата за собствената култура и изпитване на недоверие към идеи и поведение, характерно за различни културни перспективи на личността. Тя си дава сметка за другите хора около нея, но разбирането за тях е относително непълно и вероятно често изпитва силно негативни чувства или стереотипи за някои от тях.

Като част от процеса на възприемане се установява, че категориите, които обхващат културата и културните различия са по-добре обработени, но данните се организират в противоположни поляризирани оценъчни понятия, които намират израз в неутрални твърдения за културните различия. По този начин като се отразяват в опростени стереотипи се намаляват сложните межкултурни различия.

Хората с натрупан житейски опит във възприемане и преживяване на културните различия се стремят към защита от тях по поляризиран начин – „ние срещу тях”. Те се чувстват „под обсада” от опростеното и негативно стереотипизиране на другите и предизвикват себе си като поставят непроницаеми граници между тях и другите. Обикновено собствената култура е представена въодушевено, а другите култури са натоварени с негативни предразсъдъци. Възприемането на различните култури по йерархичен начин е възможно да доведе до вид социален дарвинизъм, според който собствената култура е в разцвет, тя заема върха на развитие в цивилизования свят.

Представителите на *културата на мнозинството* преживяват този стадий под формата на заплаха за културните им ценности и често възприемат съблюдаването им като привилегия. Възможно е те да се оплакват, че имигранти и представители на малцинствени групи „им заемат работните места”, да имат негативни стереотипи за другите култури като поддържат набор от шеги, които ги осмиват, иронизират и акцентират върху провалите и неуспехите им като културна група в исторически контекст. В омекотен вариант стадият намира израз в „оказване на помощ” на членове на малцинствени групи да се впишат в предполагаемо „повисшата” култура на мнозинството, която е доминираща. За да са политически правилни описанията на основни понятия, включени в разработени програми за ментори в организационен контекст (в корпорации и фирми), е възможно те да се стремят към маскиране на ориентацията на защита. В своята най-крайна форма е възможно разглежданият стадий да се изрази чрез членство в групи, които изключват културните различия или дори в извършване на убийства на хора поради принадлежността им към други култури като, например, ку-клукс-клан и неговите последователи.

Хората от *малцинствените култури* са по-склонни да преживяват стадия на защита с откриване и утвърждаване на различни културни идентичности в противовес на групата на мнозинството [90, 91]. Става

ясно, че стадият е необходим при изграждане и в развитие на етническата идентичност, за да се противодейства на усилията на групата на мнозинството да наложи своята култура на всички членове на малцинствата [92]. Обикновено хората от мнозинството в този стадий имат позитивни стереотипите за собствената култура и негативни за представителите на другите култури.

В международен план анализираният стадий на защита преобладава при създаване на нацията. В духа на менторството се полагат усилия по-скоро имплицитно, но понякога и експлицитно, да се изнесат зад граница очевидно по-висшите културни ценности на строителите на нациите. Поляризираната гледна точка за света се изразява чрез твърдението „ти си или с нас или срещу нас”, издигната от различни световни лидери. Друг пример за крайната в културно отношение гледна точка за света се открива в оплакванията от пътници за предлагана необичайна храна и подобни „разминавания” с представители на други култури, които „не са като нас”. Тъй като собствената култура се смята за най-добра от личността налице е:

1. *Отричане* и съждения като „Отричам другите култури.”
2. *Превъзходство* и съждения като „Моята култура превъзхожда другите култури.”
3. *Промяна в културната идентичност* и съждения като „Културата, която съм приел е по-висша от собствената ми първоначална култура на произход. Новата култура ми става като родна.”

Разновидност и противоположност на стадия на Защита е настъпващата **Промяна**, при която приетата различна култура се преживява като по-висша в сравнение с културата на първичната социализация. Човек усеща, че другата култура е по-добра и се стреми да изрази недоверие към собствената си култура на принадлежност. Подобно на стадия на Защита, хората с тази ориентация поддържат поляризирана „ние – те ” гледна точка за света. За разлика от стадия на Защита тук липсва възприятие на другата култура като заплаха. Разновидността на стадия е често срещана при дългоременно пребиваващи хора в чужда страна като доброволци от Корпуса на мира, мисионери, емигранти с „бели якички” и при обмена на студенти. Стадият на промяна е възможно да се маскира зад културната чувствителност, тъй като осигурява позитивен опит в различни култури заедно с очевидно аналитичен критицизъм на собствената култура. Натру-

паният позитивен опит обаче в другите култури е на опростено стереотипно ниво и критиката към собствената култура обикновено е свързана с интернализирани негативни стереотипи за другите.

Често се среща и наблюдава промяна в двата полюса, така че собствената култура е представена в негативна светлина, а другите култури са безкритично утвърждавани и приемани. Размяната на двата полюса като двойствеността и прекалената опростеност в заеманата позиция от личността се съхранява и е признак за намалена културна чувствителност.

Стадият на промяна в локални интеркултурни отношения представлява интересно и сложно явление. Оказва се, че някои хора от културата на мнозинството защитават представителите на малцинствените култури по стереотипен начин. Например, в САЩ човек от европейско-американски произход е възможно да стане яростен защитник на американците от африкански произход. Въпреки че се променят полюсите на крайната гледна точка за света, човек не променя основния си опростен опит от културните различия.

Защита - охулване (очерняне; опетняване): Собствената култура се възприема основно като защита от негативната оценка на хората от други култури, които имат различно поведение и ценности.

Защита - превъзходство: Отдаването значение на собствената култура се изразява в преувеличаване на позитивните ѝ аспекти. Всяко неутрално или позитивно твърдение за друга култура, различна от собствената, е възможно да се възприема като атака към личността.

Защита - връщане: Намира израз в тенденция да се възприемат другите култури като по-висшестоящи и развити цивилизационно, а за собствената култура на принадлежност се злослови като нейните представители се злепоставят и представят в негативна светлина сред чужденци, които пребивават в страната дълго време. Възможно е да се търсят фалшиви съюзници сред представителите на мнозинството, които се стремят към одобрението на членове на малцинствата.

Разрешаването на външни въпроси в стадия на Защита включва признаване на общочовешки качества на хората от други култури. Прилагането на методи и участието в курсове, които се основават на взаимна зависимост и натрупване на интеркултурен опит, който не се основава на пол, раса, възраст и т. н. в случая могат да послужат. Педагозите, които се

опитват да коригират стереотипите на хора, които са в стадия на **Защита** могат да станат жертва на поляризираната гледна точка за света, която имат за себе си като се превръщат в пример за негативните последици от мултикултурализма и/ или глобализацията. В случая е необходимо хората да се организират в общност (по-подробно виж Божилова [40, 41]), а не да се предлага по-сложно разбиране на културното различие. Когато това условие е изпълнено личността е готова да навлезе в следващия стадий на Минимизиране.

В стадия на **Защита** от културното различие хората казват:

- „Защо тези хора не говорят моя език?“
- „Когато посещавам различни култури си давам сметка колко по-добра е моята“.
- „Моята култура трябва да е модел за подражание за останалия свят“.
- „Хората от другите култури не оценяват живота по начина, по който ние го правим“.
- „Какво сексистко общество!“
- „Ние учим хората от другите култури на много неща“.
- „Тези хора са толкова „градски“, „сложни“ и „цивилизовани“, а не като повърхностните хора в родното ми място“.
- „Тъй като ме е срам от моите сънародници, прекарвам цялото си време с хора от приемащата страна“.
- „Бих искал да си оставя културното минало, история и „багаж“ и наистина да стана част от хората от приемащата страна.“

Процес:

- избягване на културните контрасти,
- информацията за общите черти и характеристики на хората от една и съща култура осигурява спокойствие и увереност,
- насочване на любопитството към собствената култура на принадлежност,
- насърчаване на сътрудничеството, кооперативните дейности и екипната работа между представители на различни култури (по-подробно виж „хипотезата за контакта“ в Ганева [93] и
- възможност структурирано да се задават различни въпроси.

За да се усвои следното съдържание е необходима:

- универсалност (общовалидност) на етноцентризма (разграничаване на членовете на собствената култура на принадлежност от другите култури),
- да се обърне внимание на съществуващите различия между членовете на собствената група (например стил на учене, вид личностова структура и т. н.) и на характерните за всеки човек емоции, с които той се идентифицира,

което се постига чрез:

- оказване на медиаторска помощ в стресови ситуации, при решаване на конфликти на културна основа и изграждане на работни екипи,
- насърчаване на съвместни (кооперативни) дейности,
- идентифициране и развитие на умения за работа с културно различие,
- обсъждане и анализ на ролята на историческия контекст (войни, робство, колонизаторско движение и т. н.) и
- определяне на общите черти и характеристики, включително споделени потребности и цели, между членовете на собствената културна група на принадлежност и другите култури.

За да преминат в следващия етап, хората е необходимо да разрешат следните задачи в своето развитие:

- да намалят поляризираните представи за представителите на различни култури като се подчертават общочовешки (универсални) качества, характерни за всички и
- да намалят отправената критика към различните култури.

III. Минимизиране на културното различие

В стадия на **Минимизиране на културните различия** елементи от собствената културна гледна точка за света се възприемат и преживяват като универсални. Заплахата, произтичаща от културните различия, които се преживяват в стадия на Защита е премахната, защото те са сведени до познати категории. Например, възможно е културните различия да се

подчиняват на задушавашката прилика между биологичната природа на хората или да е налице т. нар. *физически универсализъм*. Опитът от сходството между естествените физически процеси може да се отнесе към други естествени явления като потребности и мотивация. Предположението, че различни класификации на типа личност, стила на учене и т. н. се прилагат еднакво добре във всички култури е пример за минимизиране на културните различия. При физическия универсализъм са характерни съждения като „Ние, всички хора имаме едни и същи физически характеристики; храним се, имаме деца и умираме. Общите биологични характеристики диктуват поведение, което основно се изразява чрез културата.”

Опитът от сходството между хората може също да се преживява в предполагаемо интеркултурно приложение на определени религиозни, икономически, политически или философски понятия или да е налице т. нар. *трансцедентен универсализъм*. Ориентирано към собствената култура е и приемането на идеята, че хората от другите култури при възможност биха споделили вярванията на личността. Аналогично, предположението, че хората от другите култури биха предпочели да живеят в локално (местно) общество, ако това е възможно, е пример за твърдение, насочено към собствената културна гледна точка за света, етноцентрична е. Тъй като „универсалните абсолютни” маскират дълбоки културни различия, в този стадий представата за другите култури може да се сведе до битово ниво, да се тривиализира или романтизира. При трансцедентния универсализъм са характерни съждения като „Дали си дават сметка и го осъзнават или не, дълбоко в себе си всички хора споделят основно едни и същи универсални ценности. Преживявам и приемам елементите от собствената ми културна гледна точка за света като общовалидни.”

Хората в този стадий очакват прилики между тях и другите и могат да настояват да коригират поведението им, за да покрият своите очаквания. Например, приемно семейство на студент по програма за международен обмен въпреки своята учтивост, щедрост и искрено любопитство към обичаите на неговата култура, наистина не желае той да има различни основни ценности от техните. Те обясняват своя избор с това, че студентите се запознават с начина на живот на приемащата страна без да предполагат, че те ще го оценят след като се запознаят с него. В случая, ако те не го оценят в позитивна светлина и приложат, те представляват заплаха за съждението, характерно за стадия, че „всички наистина искат да са като нас”.

Конкретно хората от *културата на мнозинството* в разглеждания стадии се стремят да прикрият признаването на собствената културна идентичност и получаването на институционални привилегии за полагащите от тях усилия. Те възприемат другите в поляризирани (крайни) термини и понятия, стремят се да надценят расовата и етническата идентичност. Налице е неспособност да се оценят другите култури, тъй като липсва умение да се види и възприеме ясно собствената култура. Ако, например, личността не възприема своя стил на общуване като културно обусловен, тя смята, че всеки човек общува по един и същи начин без разлика. Използването на различен стил на общуване от другите хора се тълкува като липса на социални умения или като направен „алтернативен” избор. В представената гледна точка се пропуска, че хората е възможно да прилагат културно различен, специфичен и обусловен стил на общуване.

Хората в този стадии приемат институционализираните привилегии и се отказват да упражняват власт докато налагат несъзнавано нормите на собствената си култура.

За представителите на *културата на малцинствата* в този стадии е характерно приемане на идеята, че обществото представлява сбор от хора от различни култури като различията между тях по правило намаляват, а те се сближават. Като цяло това е политическа позиция, която провокира изказвания в тази насока. Чрез приложението на универсални стандарти (например изисквания при приемни изпити във ВУЗ) към представителите както на мнозинството, така и на малцинствата, се прави опит за намаляване на културните различия между тях. Когато резултатите от прилагането на подобни стандарти показват различия между групите, обяснението от хората в този стадии, както от културата на мнозинството, така и от малцинствата, е, че всъщност членовете на групите се различават по своя интелект, умения или подготовка. Идеята, че всички стандарти са необходими ограничения в културен контекст не се споделя от хората в стадия.

Проведени изследвания със скалата за интеркултурна чувствителност [94], която съдържа 24 въпроса и представлява инструмент за оценка на придобития опит от културни различия в термините на Модела за развитие на интеркултурна чувствителност, показват, че представеният стадии е вид преход между отричане/ защита и приемане/ адаптация [95]. Според теорията натрупаният опит от стадия е ориентиран към собствената култура (етноцентричен е), която е поставена в центъра на живота на личността. Налице е схващането, че всички хора имат сходни характе-

ристики и могат да се представят и анализират чрез собствените им културни вярвания. Възможно е в този стадий някои културни различия да се възприемат по широк нестереотипен начин като се утвърждават основни човешки качества.

Процесът на възприятие и стабилността са поддържани от организирани и структурирани близки суперординатни категории. По този начин се натрупва опит за собствената гледна точка за света, която е в центъра за всяка личност. Непознатата информация се възприема в неутрални термини, сведена е до познати категории на собствената култура на принадлежност. Налице са съждения като „Поклон, ръкостискане, целувка – представляват жестове, за да се демонстрира уважение чрез тях”.

Преобладаващият опит от минимизиране на културното различие е усещането за „достигане” до интеркултурна чувствителност. Противоречивото възприятие от стадия на „защита” е отстъпило място на признаването на общочовешки черти на всички хора без значение на тяхната култура на принадлежност. Характерно за този стадий е разсъждението: „Ние сме света”. Сходната гледна точка за културата е предпазена от убеждението, че дълбоко в себе си всички хора са еднакви и си приличат физически и психически. Предположенията и приемането на сходствата има за цел да избегне опознаването на черти от собствената култура, да се улесни разбирането на другите и дори да се постигне необходимото ниво на адаптация към културата. Предполагаемите общи черти и характеристики с представителите на другите култури обикновено се дефинират в етноцентрични термини. Налице са съждения като „Тъй като всеки човек е като нас, в интеркултурна ситуация е достатъчно просто да бъдеш себе си”.

В стадия е налице повърхностно разбиране, че хората от другите култури са като „нас” в голяма степен, осъзнаване на факта, че те съществуват навсякъде около нас като се предлагат знания за различията в обичаите, традициите, кухнята и т. н. Другите култури не се поставят на второстепенно място, а техните представители се възприемат като равнопоставени.

Минимизиране – сходство между хората: повърхностни културни различия като хранителни навици и т. н. се признават и оценяват, твърди се, че по-значим факт е, че всички човешки същества си приличат в своите физиологични потребности и функции като нужда от храна, например, като начин за достигане до различни култури. Налице са съждения като „В края на краищата всички сме хора”.

Минимизиране – универсални (общовалидни) ценности: поставя се акцент върху общите черти между хората в термините на основни ценности, характерни за собствената гледна точка за живота на личността. Всички хора могат да се възприемат като подчинени на конкретна религия или социална философия. Налице са съждения като „Всички хора са субекти на едни и същи марксистки/ капиталистски/ икономически сили”.

Липсващата част в стадия на Минимизиране и въпросът, който е необходимо да се разреши, за да се придвижи личността към етнорелативни стадии, е осъзнаването на собствената култура. В по-общи термини това е способността да се възприема и преживява културата като контекст. Когато личността види, че вярванията ѝ, поведението и ценностите ѝ са повлияни от конкретен социален контекст, в който е социализирана и „вписана” напълно, тогава тя може да си представи техните алтернативи. Преподавателите, които работят с представители на различни култури и са в този стадий, е необходимо да подчертават важността на осъзнаването на собствената култура преди запознаване с другите култури и тяхното представяне с прекалено много детайли. Този момент е подходящ за представяне и въвеждане на основната общокултурна рамка на интеркултурно общуване [65].

В стадия на **Минимизиране** на културното различие хората казват:

- „Ключът да се разбираш с хора от различни култури е просто да бъдеш себе си – автентичен и честен”.
- „Обичаите се различават, естествено, но когато наистина ги опознаеш ще видиш, че доста голяма част от техните са като нашите”.
- „Имам усещане за другите хора без значение каква е тяхната култура”.
- „Технологиите водят до културно еднообразие с развития свят”.
- „Дори и средата да е различна, основната потребност от общуване остава същата по целия свят”.
- „Без значение каква е културата хората се мотивират от сходни неща”.
- „Ако хората са наистина честни, те ще признаят, че някои ценности са общовалидни”.
- „В края на краищата светът е малък”.

Процес:

- избягване на прекомерния стрес, причинен от културните контрасти и
- проява на любопитство както към собствената, така и към другите култури.

За да се усвои следното съдържание е необходимо:

- чрез изградените понятия и категории да се постигне разбиране на собствената култура с ценностите и вярванията, които предлага,
- културата на групата на мнозинството се оказва в привилегирована позиция и
- прилагат се автентични културноспецифични материали като реклама по медиите,

което се постига чрез (процес):

- улесняване на контакт с хора с етнорелативни нагласи в структурирани и добре организирани дейности,
- структурирано търсене на различията между културите,
- полагане на усилия за осъзнаване на собствената култура,
- включване на подбрани специално обучени хора с етнорелативни нагласи и материали в тази посока,
- за основа служат позитивните емоции към различните култури, които са мотиватор при провеждане на изследвания по темата,
- анализиране на определения на понятия като „култура”, „раса”, „етнос”, „стереотипи” и др.,
- обсъждане на собствената култура, процесът на нейното възприемане и как това се отразява на гледната точка за света на хората в нея,
- разграничаване на субективните културни различия от невербалното поведение или запознаване със стиловете на общуване в различните култури.

За да преминат в следващия етап, хората е необходимо да разрешат следните задачи в своето развитие:

- да осъзнаят собствената култура и
- да примирят общото и различното.

■ Етнорелативни етапи в Модела за развитие на интеркултурна чувствителност

Втората тройка етапи в Модела за развитие на интеркултурна чувствителност, 4) приемане, 5) адаптация и 6) интеграция, са дефинирани като по-етнорелативни или собствената култура се преживява в контекста на другите култури.

IV. Приемане на различието

В етапа на **Приемане** на културните различия собствената култура се преживява като една от многобройните еднакво комплексни гледни точки за света. Като се посочват и анализират различията между културите, включително и собствената, и чрез създаване на вид себerefлексивна перспектива, хората с тази гледна точка са в състояние да възприемат и преживяват другите като различни от собствената личност, но като еднакво човечни. В този етап те изграждат общокултурни категории, които им позволяват да генерират набор от съответни културни контрасти сред множеството култури. Именно поради тази причина не е необходимо наличие на експертни знания в една или няколко култури, въпреки че е възможно личността да разполага с тях. По-скоро тя ги прилага умело при установяване как културните различия като цяло се проявяват чрез широката гама от разнообразно човешко поведение.

В този смисъл е важно да се знае, че Моделът за развитие на интеркултурна чувствителност не е учебен модел на нагласи или различни умения. Затова наличието или отсъствието на знания за конкретна култура е възможно да се свързва или не с опита, ориентиран към собствената култура (етнорелативния опит) на Приемане. Бенет [20] дава като пример, че познава много хора, които са запознати с ритуалите на японското гостоприемство или взаимоотношенията според социалния статус в Германия, но им липсва дори общо усещане за двете култури. Авторът обяснява,

че въпреки специфичните знания, които притежават за тях, те не са в състояние да преживеят културната гледна точка за света, от която са част ритуалите и поведението. Необходимо е хората да бъдат критични към другите култури в своето разбиране за тях. Става ясно, че дори това количество информация е лишено от смисъл ако първо не са разрешени основните въпроси от предишния стадий на Минимизиране. Едва тогава хората стават „готови“ да чуят и възприемат информацията за конкретна култура.

Обикновено хората имат позитивни нагласи към представителите на другите култури без да са развили способността да ги преживяват в дълбочина. Според Бенет [96] тази тенденция се наблюдава, когато хората полагат усилия да изглеждат космополитни или политически коректни. Приемането, обаче, не означава сключване на договор. Наивно е да се смята, че интеркултурната чувствителност и компетентност винаги са свързани с харесването на другите култури и с одобрение и разбиране на техните ценности и/или начин на живот. Всъщност безкритичното им приемане е по-характерно за условията на стадия на Промяна, ориентиран към собствената култура (етноцентричен е), особено ако е съпроводен от критичната гледна точка за нея. Някои културни различия е възможно да се оценяват негативно, но оценката в случая не е етноцентрична ако не е опростена или с отказ от проява на човечност. Тя е разбрана по сходен начин като в собствената култура на личността.

В стадия се осъзнава културата на събеседника. Тя се възприема като един от множеството различни начина за преживяване на света. Налице е разбиране, че хората от другите култури са толкова сложно устроени колкото членовете на собствената култура. Техните идеи, чувства и поведение може да изглеждат необичайни и странни, но опитът им е толкова богат колкото собствения на личността от друга култура. Наблюдава се проява на любопитство по отношение на другите култури и търсене на възможности да се научи повече за тях. Налице са съждения като „Признавам и приемам факта, че собствената ми култура предлага една от множеството еднакво сложни гледни точки за света. Затова приемам да уважавам различията във всяко поведение и в ценностите и вярванията, тъй като те съществуват в конкретен културен контекст“ и „Проявявам любопитство и уважение към културните различия.“

Стадият се наблюдава, когато се основава на натрупан житейски опит и хората преживяват културното различие в конкретна социална среда. Те приемат различните модели на поведение и ценности, включително и собственото си съществуване, в различен културен контекст. Културата е възприета като източник на приложими решения при организация на човешкото съществуване, налице са прояви на любопитство какви са алтернативите на собствената култура на принадлежност. Стадият не означава договор или предпочитания към алтернативните културни ценности, а по-скоро приемане на различната реалност на всяка гледна точка за живота в различни култури.

Приемането и релативизмът се изразяват в усещането, че всяко *поведение* съществува в конкретен културен контекст и е стремеж към разбиране на сложни взаимодействия, както в една и съща култура, така и между различни културни контекста. Приемането и релативизъм в *ценностите* се наблюдават във възприятието, че вярванията, ценностите и другите общи модели определят като „добър” и „лош” начина на живот на хората в различни култури и гледната им точка за света.

Диференциацията и когнитивната преработка на културните категории води до натрупване на богат опит от различни култури, а оценката и осъзнаването на собствената култура позволява натрупване на личен опит в различни културни контекста. Информацията се организира според различния културен контекст. *Общата културна рамка* позволява проява на систематично противоположно поведение и възприемане на контрасти в ценностите между културите. *Специфичната културна рамка* позволява анализ на поведението и ценностите в една и съща култура.

Основен въпрос за разрешаване в стадия на Приемане е постигане на т. нар. „*ценностна относителност*”. За да се приеме относителността на ценностите в културно отношение и по този начин да се достигне до потенциала, с който разполага личността, за да възприеме света като място, чиято организация включва изповядването на различни ценности, е необходимо тя да е наясно как да се обвърже с етични принципи пред лицето на подобна относителност [97]. Разрешаването на въпроса за относителността на ценностите и обвързването с тях позволява на личността да възприеме перспективата на другата култура без да губи и като същевременно съхранява своята собствена културна идентичност.

В стадия на **Приемане** на различието хората казват:

- „Колкото е по-голямо различието толкова по-добре. Скучно е всички да сме еднакви.”
- „Хората от другите култури ми се струва различни по начин, по който не съм се замислял преди.”
- „Винаги се опитвам да науча повече неща за страната преди да я посетя.”
- „Колкото повече неща научавам за различните култури, толкова по-добри сравнения мога да правя между тях.”
- „Понякога е обърквашо като се знае, че ценностите са различни в различните култури. Искам да проявя уважение към техните представители, но и да съхраня ядрото от ценности, които нося от моята култура.”
- „Когато човек учи/ работи/ живее извън родината си, всеки трябва да си дава сметка и да осъзнава съответните културни различия.”
- „Членовете на моето семейство и аз имаме различен житейски опит. Ние се учим един от друг.”
- „Къде мога да науча най-много за мексиканската култура, например, и знанието да ми помага в общуването с нейните представители?”

Процес:

- за основа служи ентузиазмът от търсене на различието, за да се улесни анализът на по-дълбоки контрасти между културите и
- чрез учене чрез опита.

За да се усвои следното съдържание е необходимо:

- съответно приложение както на общокултурни от всички култури (*етични*) и културно-специфични (*емични*) категории и
- въпроси, свързани с относителността на културата, които се различават от морала или
- да се обърне внимание на относителността на етичните принципи,

което се постига чрез:

- възприемане по-всеобхватно и комплексно на субективните културни различия, включително анализ на ценностите им,
- обработка на категории за контрасти и сравнения между културите и установяване на връзка между когнитивния стил и стила на общуване.

На хората в този стадий е възможно да се окаже подкрепа чрез:

- поставяне на културните различия в центъра на познанието докато се задълбочава възприемането, осъзнаването и културната чувствителност към собствената култура,
- подготовка за запознаване с конкретна култура,
- посещение на домове на хора от различни страни, симулации, решаване на казуси и ролеви игри, които изискват проява на интеркултурна емпатия.

За да преминат в следващия стадий, хората е необходимо да разрешат следните задачи в своето развитие:

- да направят задълбочен анализ на културните контрасти
- да постигнат баланс между относителността и обвързаността със собствената и другите култури.

V. Адаптация към различието

В стадия на **Адаптация** към културните различия опитът от другите култури предизвиква възприятия и поведение, което им съответства. Собствената гледна точка за света е разширена, така че да включва съответните конструкти и понятия от други културни традиции. Налице е обвързване с конкретна култура с проява на емпатия. Другата култура се възприема директно като еталон за отнасяне, не в чисто когнитивен смисъл, а като показател за промените в организацията на преживения опит, който включва и емоционален отговор. Хората в този стадий са в състояние да изразят своя алтернативен културен опит чрез чувства и поведение,

което е съобразено със стандартите, зададени от конкретна култура. Ако приемането на културата като „стандарт“, до който се отнася личността, се задълбочи и стане обичаен за личността, той се превръща в основа, на която тя стъпва при възприемане на две или повече култури.

Адаптацията не представлява асимилация и не води според много имигранти и представители на малцинствата до механично смесване на хора от различни култури като е необходимо те да загърбят своята собствена културна идентичност и да приемат гледната точка за живота и света на приемащата страна-домакин или културата на мнозинството. Представеният етап предлага алтернатива на асимилацията и включва вярвания и поведение, но не замества едното понятие с другото. Именно поради тези причини не е необходимо личността да губи своята собствена първоначална културна идентичност, за да се справя ефективно в различен културен контекст.

В локален (местен) интеркултурен контекст адаптацията води до взаимно приспособяване на хората от различни култури или както от културата на мнозинството, така и от малцинствата, са еднакво склонни да адаптират своето поведение едни към други. Несъмнено групата на мнозинството разполага със силата да заяви и изисква, че е необходимо само представителите на малцинствата да се приспособят към нейната култура. Хората от културата на мнозинството, които възприемат и преживяват културните различия по по-етнорелативен начин са по-малко склонни да проявяват тази тенденция в своите разбирания. Вместо нея те проявяват любопитство към културните различия и нетърпение да ги направят част от своя жизнен опит като ги преживяват и „опитват“. Те търсят безпристрастно друга културна перспектива, полагат усилия и се стремят да научат как да действат в съответствие с нея. Възможно е те да са ръководени от безпристрастна мотивация, но дори и да са искрено убедени в нея, в този случай, докато липсва възможността да се действа справедливо и равнопоставено, структурата на гледната им точка за света, която подкрепя взаимната културна адаптация е непълна.

Адаптацията, дефинирана от Бенет, отдавна се е превърнала в цел на провежданите тренинги за развитие и усъвършенстване на подготовката и уменията за интеркултурна комуникация на дълговременно пребиваващи хора в чужда страна. Програмите за обмен на студенти, сезонни работници, емигранти и др. подчертават значението на придобиването на поведе-

ние, съответно за конкретната култура на приемащата страна. Въпреки това обаче според автора подобно поведение е възможно да е лишено от смисъл, тъй като му липсва структура на съответната гледна точка за света, определена от конкретната култура, която да го подкрепи. Според Модела за развитие на интеркултурна чувствителност е необходимо вниманието да се насочи към подготовка на хората да „опитат” и „преживеят” другата култура преди да се запознаят с конкретно поведение, характерно за нея.

Стадият се характеризира с проява на емпатия, плурализъм и съждения като „Тъй като съм развил достатъчно умения за интеркултурно общуване, мога да се адаптирам към различията и съзнателно да се насоча чрез проявява на емпатия към друга културна перспектива. Мога да действам в съответствие с другата култура.” и „Интернализирал съм повече от една гледна точка за света, която предлага конкретна култура.” Различието трябва винаги да се разбира в рамките на съответен културен контекст.

При Адаптацията се осъзнава и признава ценността личността да разполага с повече от една културна перспектива при възприемане на живота. Добре е развита способността да се възприема перспективата, предлагана от другата култура, да се разбира и оценява житейска ситуация през собствената или другата култура. Налице е умение да се променя собственото поведение, основано на културата и да се действа по културносъответен начин извън собствената култура.

Натрупаният опит от адаптация към различието се изразява в осъзнаване на културната перспектива и в преднамерено избран начин на поведение при потребност от ефективно взаимодействие с хора от други култури. С приемането на организацията на действителността и живота в други култури чрез процеса на адаптация е възможно личността да препореди опита от собствената култура на принадлежност. Способността да се проявява *интеркултурна емпатия* към гледните точки на другите култури понякога изисква умерено поведение, за да произтече по естествен път от опита. Логичното влияние на поведението, съхранява и предпазва традициите и обичаите от възприемането им за грешни, фалшиви, неистински или неавтентични.

Когнитивна рамка на адаптацията се изразява в осъзнаване на тенденцията за перспектива в алтернативната културна гледна точка. По

този начин се осигурява достъп до набор от алтернативен културен опит и се проявява *когнитивна емпатия*.

Поведението в стадия на адаптация съответства на културата, което се основава на интуитивното усещане за алтернативна гледна точка за живота. Налице е *интуитивна емпатия*. Най-добре е първо да се знае как нещата са устроени и функционират в другите култури и след това собственото поведение да се адаптира към определени избрани подходящи аспекти от тях.

Границите на културните категории стават по-гъвкави и пропускливи, а опитът целенасочено се свързва с конкретен културен контекст. Налице е себerefлексивно осъзнаване и съзнателно преформатиране на информацията и натрупаният опит от различен културен контекст да се организира. Развитие на способността да се отговаря на властта в различен културен контекст и да се прилагат последователно етични принципи по културноотносителен начин.

Основният въпрос за разрешаване в стадия на Адаптация е т. нар. „автентичност” или как е възможно личността да се възприема и да се държи по различен начин според разнообразието от култури, съответно за всяка една и същевременно „да бъде себе си” като съхранява идентичността си. Възможният отговор, който се предлага се открива в разширяване на набора от възприятия и поведение, което става част от структурата на личността. Възможно е човек да изглежда в известна степен критичен към немската култура, недиректен по японски, ироничен като италианците в допълнение към основния ясно изразен мъжки стил на американец от европейски произход. Всяко от изброените поведения произтича от чувствителността към различните култури и/ или националности, но всяко едно от тях е автентично само по себе си [78].

В стадия на **Адаптация** към различието хората казват:

- „За да разреши спора трябва да си променя подхода.”
- „Знам, че те наистина много се стараят да се адаптират към моя начин на живот, така че е честно да се опитам и аз да положа усилия в тази насока.”

- „Поздравявам хората от моята култура и от приемащата култура по различен начин, защото имам предвид културните различия и искам да изразя уважението си към говорещите.”
- „Мога да поддържам ценностите на моята култура и също така да се държа по културно съответен начин на приемащата страна/ групата на мнозинството.”
- „Всеки студент от програмите за международен обмен е необходимо да се адаптира към поне някои културни различия.”
- „За да се разреши спорът е необходимо да променя поведението си като отчитам различията между мен и моя събеседник от другата култура.”
- „Започвам да се чувствам като част от тази култура.”
- „Колкото повече разбирам културата, толкова по-добре се справям с езика.”

Процес:

- осигуряване на възможност за взаимодействие в неизследвани културни контексти,
- задълбочаване на тревожността, предизвикана от културата, например поради културен шок, конфликти между различните идентичности и т. н.

За да се усвои следното съдържание е необходимо запознаване с:

- развитието на различни културни идентичности и
- модели за етническа идентичност, интеркултурна чувствителност и интеркултурна компетентност,

което се постига чрез:

- осигуряване на възможност хората да се чувстват и действат в позната култура,
- работа с хора със специална подготовка в етнокултурна относителност (релативизъм),
- по-слабо структурирани дейности (работа в малки групи, изследване на случай и т. н.).

За да се подкрепят хората в този етап добра идея е те да се запознаят с:

- модели на културен шок и културна адаптация и
- теми, свързани с културата, които изискват проява на интеркултурна емпатия (оценка на хумора в различни страни, оценка на културните различия и т. н.).

За да преминат в следващия етап, хората е необходимо да разрешат следните задачи в своето развитие:

- да развият когнитивна и интуитивна емпатия и
- да разширят репертоара си от автентично поведение.

VI. Интеграция на различieto

Стадият **Интеграция** на културните различия не е „по-добър” в сравнение със стадия Адаптация в ситуации, които изискват наличие на интеркултурна компетентност, но е описателен за растящ брой хора, включително и членове на малцинствени култури, многогодишни емигранти и т. нар. „глобални номади”. Те в различна степен интегрират в собствената личност повече от една културна перспектива, начин на мислене, гледна точка за света и поведение, развили са добре способността за лесно „движение”, навлизане и излизане в различни култури. Интеграцията се наблюдава при обвързване с относителността чрез изграждане на етична система в съответствие с конкретна култура. На този етап се прави оценка на културния контекст чрез съжденията: „В състояние съм да се ориентирам и справям в множество култури след като оценя ситуацията. Осъзнавам, че имам избор на алтернативи.”

Интеграцията е етап, в който натрупаният жизнен опит е достатъчно широк и включва приемането на гледната точка за света, предлагана от различни култури. В този етап хората е необходимо да преодолеят „*културната маргиналност*”. Те изграждат своята културна идентичност на границата между две или повече култури като не приемат нито една от тях за доминираща над останалите. В научната литература *културната маргиналност* е представена в своите две форми [2]: 1) капсулирана форма – отделянето от собствената култура се преживява като отчуждение и 2) конструктивна форма, при която се наблюдава движение вътре и извън културата като позитивна част от идентичността на личността.

Етнорелативният опит на представители на малцинствени култури от *капсулираната маргиналност* се оказва, че ги съпътства и е възможно те да възприемат себе си като ограничени от собствената етническа малцинствена група и групата на мнозинството. Възможно е в случая останалите членове на малцинствата да ги възприемат като „предаващи се” на групата на мнозинството, въпреки че не са напълно приети от нея. Също така при обмена на студенти, които са преминали стадиите Промяна или Защита се наблюдава отслабваща самокритика или осъдително отношение от другите, тъй като нямат ясно заявена и отстоявана културна идентичност. Въпреки че хората проявяват интеркултурна чувствителност, те не я прилагат по последователен и компетентен начин.

Конструктивната маргиналност представлява утвърждаване на собствената културна идентичност по време на стадия на Интеграция. При нея хората се възприемат като интеркултурни личности. Конструктивната маргиналност при интеграцията се изразява в поддържане на лична или организационна идентичност, която не се основава на конкретна култура, в съчетание с нагласата да се улеснява конструктивният контакт между представителите на различни култури. Налице е участие до определена степен в „маргинална група от значими други”, чиито членове се възприемат като близки, а не само като други членове на същата култура. Налице са съждения като „Моята идентичност не се основава на конкретна култура. Непрекъснато изграждам собствената си реалност.”

Натрупаният опит от интеграция с културните различия характеризира човек, който обикновено принадлежи на две култури (бикултурен е) или на повече култури (мултикултурен е). Интеграцията е налице, когато хората преднамерено полагат значими, подкрепени усилия да станат напълно съответни и компетентни в новата култура. Възможно е да е основен опит за хора, членове на групи, които са се адаптирали, но не са асимилирани от доминираща или колониална култура или характеризира хора, които са израснали или са живели продължителен период от време в друга култура. Неопределената културна идентичност позволява живо и активно участие в разнообразието от култури и преодоляването на случайно възникналото усещане, че „никога не си си вкъщи”. Хората в този стадий възприемат себе си в развитие и обикновено разполагат с голям репертоар от културни перспективи и поведение, което да обяснят с тях.

В стадия на **Интеграция** на различието хората казват:

- „Ако понякога се чувствам изключен от културни групи, мога с относителна лекота да влизам и/ или излизам от тях.”
- „Навсякъде е „вкъщи” ако знаеш достатъчно как е организиран и функционира социалният живот там.”
- „Чувствам се най-добре, когато прокарвам мост между различията между културите, които познавам.”
- „Каквато и да е ситуацията, обикновено успявам да я разгледам/ анализирам от различни културни гледни точки.”
- „В интеркултурния свят, в който живеем е необходимо всеки да има с интеркултурна нагласа.”
- „Наистина се наслаждавам да съм част от двете култури, към които принадлежа.”
- „По-лесно вземам решение, защото съм част от няколко култури.”

Процес:

- създаване на възможности за взаимодействие с членове на собствената група на принадлежност,
- преодоляване на изключването и
- организиране на маргинализираните хора от дадена култура.

За да се усвои следното съдържание е необходимо:

- запознаване с модели за културно посредничество и
- развитие в етично отношение.

което се постига:

- чрез утвърждаване на собствената личност, която е в процес на непрекъснато динамично развитие и е изправена пред избори с поемане на отговорността от тях,
- насърчаване на обвързване,
- очертаване на интеркултурни граници и
- обсъждане на стратегии за изграждане на културната идентичност на личността.

За да се подкрепят хората в този стадий добра идея е те да се запознаят с:

- опита и натрупаните знания за конкретни култури с цел изграждане на интеркултурна идентичност.

За да преминат в следващия стадий, хората е необходимо да разрешат следните задачи в своето развитие:

- да преодолеят конфликти, възникнали в резултат на различни интеркултурни идентичности и
- да им се окаже подкрепа при изграждане на трета култура в лично или организационно взаимодействие.

■ Вместо обобщение

В обобщение, първите 3 стадия от представения модел за интеркултурна чувствителност са *етноцентрични* или собствената култура се преживява от личността като разположена в центъра на реалността. В стадия на **Отричане** тя се възприема като единствено реална, а мисли за други култури се избягват чрез поддържане на психологическа и/или физическа изолация от различията. В стадия на **Защита** собствената култура (или приетата култура) се преживява като единствено добра, а културните различия се омаловажават. В стадия на **Минимизиране** елементи от гледната точка за света в конкретна култура се преживяват като сходни със собствената, като универсални, а различията с другите култури се възприемат повърхностно.

Следващите 3 стадия от модела са *етнорелативни* (етноотносителни) или собствената култура се преживява в контекста на другите култури. В стадия на **Приемане** другите култури се включват в сложния житейски опит на личността за реалността, но изграден с различни понятия. В стадия на **Адаптация** личността развива способността да включва и изключва своята жизнена перспектива от собствената култура на принадлежност в гледната точка за света, която предлагат другите култури. В стадия на **Интеграция** опитът на личността е толкова всеобхватен, че намира израз в движение в и извън различните културни гледни точки и перспективи за света.

Според модела културната чувствителност и културните различия потенциално препятстват или улесняват развитието на комуникацията с

хора от други култури, като цяло връзките и отношенията с тях. Той е подходящ да се прилага и в организационен контекст, служи за основа на изучаване на продуктивността, иновациите и креативността на личността.

Сред отправените **критики** към модела е това, че авторите не включват в него и съответно не анализират индивидуалното любопитство на личността към различните култури. Освен това разновидността на стадия на Защита, Промяна, подценява умението на хората да се откъсват (децентрират) от своите вярвания, че практиките на собствената им култура са единствено истинни и посочват единствения начин на поведение.

Научният анализ на представените културни нагласи, умения, знания и поведение, които заедно изграждат интеркултурните компетентности и интеркултурната чувствителност на личността все още е доста беден и непълен. Въпросите, на които предстои да се даде отговор след провеждане на емпирични изследвания по темата включват: как се развива всеки от компонентите на понятията в структурата на конкретната личност? Какви са социалните, педагогическите, когнитивните и мотивационните фактори, които оказват влияние върху развитието на всеки един от тях? Има ли конкретна последователност, в която се придобиват и развиват? Развитие-то на конкретен компонент свързано ли е с развитието на другите компоненти, които изграждат понятията? По какъв начин те са взаимно свързани по между си? В каква степен конкретната култура влияе върху развитието на интеркултурните компетентности и интеркултурната чувствителност на личността? По какъв начин специфичните интеркултурни срещи, които личността преживява и интеркултурния опит, който трупат се отразяват на представените понятия?

ЛИТЕРАТУРА

1. Bennett, M. (1986a). A developmental approach to training for intercultural sensitivity. *International Journal of Intercultural Relations*, 10, 179-196.
2. Bennett, M. (1993). Towards ethnorelativism: A developmental model of intercultural sensitivity. In R. M. Paige (Ed.), *Education for the intercultural experience* (pp. 21-71). Yarmouth, ME: Intercultural Press.
3. Brislin, R., Cushner, K., Cherie, C., & Yong, M. (1986). *Intercultural interactions: A practical guide*. Beverly Hills, CA: Sage.

4. Hammer, M. (1989). Intercultural communication competence. In M. K. Asante & W. B. Gudykunst (Eds.), *Handbook of international and intercultural communication* (pp. 247-260). Newbury Park, CA: Sage.
5. Hammer, M. (1999). Cross-cultural training: the research connection. In S. M. Fowler, & M. G. Mumford (Eds.), *The intercultural sourcebook*, Vol. 2 (pp. 1-18). Yarmouth, ME: Intercultural Press.
6. Kealey, D. (1989). A study of cross-cultural effectiveness: Theoretical issues, practical applications. *International Journal of Intercultural Relations*, 13, 349-370.
7. Ганева, З. (2007). Воспитание в толерантности – необходимость и ценность в современном обществе, *Молодежь в науке и культуре XXI века*, Челябинская государственная академия культуры и искусств, 46-51.
8. Vertovec, S. (2007). Introduction: New directions in the anthropology of migration and multiculturalism, *Ethnic and Racial Studies*, 29(6), 961-978.
9. Bhawuk, D., & Brislin, R. (1992). The measurement of intercultural sensitivity using the concepts of individualism and collectivism. *International Journal of Intercultural Relations*, 16(4), 413-436.
10. Kymlicka, W. (1995). *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford: Oxford University Press.
11. Kymlicka, W. (2007). Ethnocultural Diversity in a Liberal State: Making Sense of the Canadian Model(s). In K. Banting, T. Courchene & L. Seidle (Eds.), *Belonging? Diversity, Recognition and Shared Citizenship in Canada* (pp. 39-86), Institute for Research on Public Policy, Montreal.
12. Parekh, B. (2000). *Rethinking Multiculturalism*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
13. Barrett, M. (2013). *Interculturalism and Multiculturalism: Similarities and Differences*. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
14. [Barrett, M., & Zani, B.](#) (2015). *Political and Civic Engagement: Multidisciplinary Perspectives*. London: Routledge.
15. Vertovec, S., & Wessendorf, S. (Eds). (2010). *The Multicultural Backlash: European Discourses, Policies and Practices*, London Routledge.
16. Barrett, M., Byram, M., Lázár, I., Mompoin-Gaillard, P., & Philippou, S. (2014). *Developing Intercultural Competence through Education*. Strasbourg: Council of Europe.
17. Council of Europe (2008). *White Paper on Intercultural Dialogue*. Strasbourg, France: Committee of Ministers, Council of Europe.

18. Bar-Tal, D. (2013). *Intractable Conflicts: Socio-Psychological Foundations and Dynamics*. Cambridge: Cambridge University Press.
19. Spitzberg, B., & Changnon, G. (2009). Conceptualizing intercultural competence. In D. K. Deardorff (Ed.), *The SAGE Handbook of Intercultural Competence* (pp. 2-52). Thousand Oaks, CA: Sage.
20. Bennett, M. (1986b). Towards ethnorelativism: A developmental model of intercultural sensitivity. In R. M. Paige (Ed.), *Cross-cultural orientation: New conceptualizations and applications* (pp. 27-70). New York: University Press of America.
21. Deardorff, D. (2006). Identification and assessment of intercultural competence as a student outcome of internationalization. *Journal of Studies in International Education*, 10, 241-266.
22. Deardorff, D. (Ed.). (2009). *The Sage handbook of intercultural competence*. Thousand Oaks, CA: Sage.
23. Bennett, M. (2011). Children's social identities, *Infant and Child Development*, vol 20, no. 4, pp. 353-363., doi:[10.1002/icd.741](https://doi.org/10.1002/icd.741)
24. Yamazaki, Y., & Kayes, D., (2004). An experiential approach to cross-cultural learning: A review and integration of success factors in expatriate adaptation. *Academy of Management Learning and Education*, 3(4), 354-379.
25. Yamazaki, Y. (2005). Learning styles and typologies of cultural differences: A theoretical and empirical comparison. *International Journal of Intercultural Relations*, 29(5), 521-548.
26. Kayes, D. (2002). Experiential learning and its critics: Preserving the role of experience in management learning and education. *Academy of Management Learning and Education*, 1(2), 137-149.
27. Kolb, D. (1984). *Experiential learning: Experience as the source of learning and development*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
28. Yuen, C., & Lee, S. (1994). Applicability of the learning style inventory in an Asian context and its predictive value. *Educational and Psychological Measurement*, 54(2), 541-549.
29. Goleman, D. (1998). *Working with emotional intelligence*. New York: Bantam.
30. Caligiuri, P., Jacobs, R., & Farr, J. (2000). The Attitudinal and Behavioral Openness Scale: Scale development and construct validation. *International Journal of Intercultural Relations*, 24, 27-46.
31. Olson, C., & Kroeger, K. (2001). Global competency and intercultural sensitivity. *Journal of Studies in International Education*, 5, 116-137.

32. Pascarella, E., Edison, M., Nora, A., Hagedorn, L., & Terenzini, P. (1996). Influences on students' openness to diversity and challenge in the first year of college. *The Journal of Higher Education*, 67, 174-195.
33. Zhai, L., & Scheer, S. (2004). Global perspectives and attitudes toward cultural diversity among summer agriculture students at the Ohio State University. *Journal of Agricultural Education*, 45, 39-51.
34. Straffon, D. (2003). Assessing the intercultural sensitivity of high school students attending an international school. *International Journal of Intercultural Relations*, 27, 487-501.
35. Byram, M., Barrett, M., Ipgrave, J., Jackson, R., & Méndez García, M. (2009). *Autobiography of Intercultural Encounters*. Strasbourg, France: Council of Europe Publishing.
36. Byram, M. (1997). *Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence*. Clevedon: Multilingual Matters.
37. INCA project (2004). <http://www.incaproject.org/>
38. Bar-Tal, D., & Hammack, P. (2012). Conflict, delegitimization and violence In L. R. Tropp (Ed.), *Oxford handbook of intergroup conflict* (pp. 29-52). New York: Oxford University Press.
39. Bar-Tal, D., & Teichman Y. (2009). *Stereotypes and prejudice in conflict: Representations of Arabs in Israeli Jewish society*. Cambridge: Cambridge University Press.
40. Божилова, В. (2008). Понятиен апарат и етапи на изследователската работа с общности, *Годишник на СУ, Книга Социални дейности*, т. 101, 51-73.
41. Божилова, В. (2007). Насоки и етапи на социалната работа с общности, Цикъл на общностно развитие, В: *Проблеми на социалната работа. Образование, практика, научни изследвания* (стр. 309-317), София.
42. Byram, M. (2008). *From Foreign Language Education to Education for Intercultural Citizenship*. Clevedon: Multilingual Matters.
43. Tajfel, H., & Turner, J. C. (1986). The social identity theory of inter-group behavior. In S. Worchel, & L. W. Austin (Eds.), *Psychology of Intergroup Relations* (pp. 7-24). Chigago: Nelson-Hall.
44. Oakes, P., Haslam, S., & Turner, J. (1994). *Stereotyping and social reality*. Oxford: Blackwell.
45. Brown, R., & Gaertner, S. (Eds.). (2001). *Blackwell handbook of social psychology: Intergroup processes*. Cambridge, MA: Blackwell.

46. Ellemers, N. (2012). The Group Self. *Science*, 336, 848-852.
47. Ганева, З. (2010). *Социални идентичности и психично благополучие* (въведение от акад. М. Барет). София, Валдекс. [doi:10.13140/2.1.1135.0089](https://doi.org/10.13140/2.1.1135.0089)
48. Berger, P., & Luckmann, T. (1967). *The social construction of reality*. Garden City, NY: Doubleday.
49. Triandis, H., Lambert, W., Berry, J., Lonner, W., Heron, A., Brislin, R., & Draguns, J. (Eds.). (1980). *Handbook of cross-cultural psychology, 1-6*. Boston, MA: Allyn & Bacon.
50. Carnevale, A., & Stone, S. (1995). *American mosaic: An in-depth report on the future of diversity at work*. New York, NY: McGraw-Hill.
51. Griggs, L., & Louw, L. (Eds.). (1995). *Valuing diversity: New tools for a new reality*. New York, NY: McGraw-Hill.
52. Betancourt, H., & Lopez, S. (1993). The study of culture, ethnicity, and race in American psychology. *American Psychologist*, 48 (6), 629-637.
53. Lock, M. (1993). The concept of race: An ideological construct. *Transcultural Psychiatric Research*, XXX (3), 203-228.
54. Dobbins, J., & Skillings, J. (1991). The utility of race labelling in understanding cultural identity: A conceptual tool for the social science practitioner. *Journal of Counselling and Development*, 70, 37-44.
55. Jones, J. (1972). *Prejudice and racism*. Reading, MA: Addison-Wesley.
56. Bennett, J. (1993). Cultural marginality: Identity issues in intercultural training. In R. M. Paige (Ed.), *Education for the intercultural experience* (2nd ed., pp. 109-135). Yarmouth, ME: Intercultural Press.
57. Bennett, J., Bennett, M., & Allen, W. (2003). Developing intercultural competence in the language classroom. In D. L. Lange & R. M. Paige (Eds.), *Culture as the core: Perspectives on culture in second language learning* (pp. 237-270). Greenwich, CT: Information Age Publishing.
58. Bennett, J., & Bennett, M. (2004). Developing intercultural sensitivity: An integrative approach to global and domestic diversity. In D. Landis, J. Bennett, & M. Bennett (Eds.), *Handbook of intercultural training* (3rd ed., pp. 147-165). Thousand Oaks, CA: Sage.
59. Brown, G. (1972). *Laws of form*. Toronto, Canada: Bantam.
60. Kelly, G. (1963). *A theory of personality*. New York: Norton.
61. Von Foerster, H. (1984). On constructing a reality. In P. Watzlawick (Ed.), *The invented reality: Contributions to constructivism* (pp. 41-61). New York: Norton.

62. Delia, J., Crockett, W., & Gonyea, A. (1970). Cognitive complexity and the effects of schemas on the learning of social structures. *Proceedings of the 78th Annual Convention of the American Psychological Association*, 5, 373-374.
63. Loevinger, J. (1979). *Scientific ways in the study of ego development*. Worcester, MA: Clark University Press.
64. Loevinger, J., & Wessler, R. (1970). *Measuring ego development*. San Francisco: Jossey-Bass.
65. Bennett, M. (1998). Intercultural communication: A current perspective. In M. J. Bennett (Ed.), *Basic concepts of intercultural communication: A reader* (pp. 1-34). Yarmouth, ME: Intercultural Press.
66. Applegate, J., & Sypher, H. (1988). Constructivist theory and intercultural communication research. In Y. Kim & W. Gudykunst (Eds.), *Theoretical perspectives in intercultural communication* (pp. 41-65). Beverly Hills, CA: Sage.
67. Delia, J. (1987). Interpersonal cognition, message goals, and organization of communication: Recent constructivist research. In D. L. Kincaid (Ed.), *Communication theory: Eastern and western perspectives* (pp. 255-273). San Diego, CA: Academic Press.
68. Bateson, G. (1972). *Steps to an ecology mind: Collected essays in anthropology, psychiatry, evolution, and epistemology*. San Francisco: Chandler.
69. Bateson, G. (1979). *Mind and nature: A necessary unity*. New York: Dutton.
70. Maturana, H., & Varela, F. (1987). *The tree of knowledge: The biological roots of human understanding*. Boston: Shambhala.
71. Varela, F., Thompson, E., & Rosch, E. (1991). *The embodied mind: Cognitive science and human experience*. Cambridge, MA: MIT Press.
72. Whorf, B. (1956). *Language, thought, and reality*. New York: The Technology Press and John Wiley & Sons.
73. Lakoff, G. (1987). *Women, fire, and other dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press.
74. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
75. Lakoff, G., & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*. New York: Basic Books.
76. Damasio, A. (1999). *The feeling of what happens: Body and emotion in the making of consciousness*. New York: Harcourt Brace.

77. Bennett, M. (Ed.). (1998a). *Basic concepts of intercultural communication: A reader*. Yarmouth, ME: Intercultural Press.
78. Bennett, M., & Castiglioni, I. (2004). Embodied ethnocentrism and the feeling of culture: A key to training for intercultural competence. In D. Landis, J. Bennett, & M. Bennett (Eds.), *Handbook of intercultural training* (3rd ed., pp. 249-265). Thousand Oaks, CA: Sage.
79. Ting-Toomey, S. (1999). *Communicating across cultures*. New York, NY: Guilford.
80. Klopff, D. (2001). *Intercultural encounters: The fundamentals of intercultural communication* (5th ed.). Englewood, CO: Morton.
81. Lustig, M., & Koester, J. (1999). *Intercultural competence: Interpersonal communication across cultures* (3rd ed.). New York, NY: Addison Wesley Longman
82. Brislin, R. (1981). *Cross-cultural encounters: Face-to-face interaction*. Elmsford, NY: Pergamon.
83. Landis, D., & Bhagat, R. (Eds.) (1996). *Handbook of intercultural training* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
84. Cleveland, H., Mangone, G., & Adams, J. (1960). *The overseas Americans*. New York: McGraw-Hill.
85. Adler, N. (1991). *International dimensions of organizational behavior*. Boston: PWS-Kent.
86. Black, J. (1990). The relationship of personal characteristics with the adjustment of Japanese expatriate managers. *Management International Review*, 30, 119-134.
87. Klineberg, O., & Hull, F. (1979). *At a foreign university*. New York: Praeger.
88. Kealey, D. (1996). The challenge of international personnel selection. In D. Landis, & R. S. Bhagat (Eds.), *Handbook of intercultural training* (2nd ed., pp. 81-105). Thousand Oaks, CA: Sage.
89. Gardenswartz, L. & Rowe, A. (1998). *Managing Diversity: A Complete Desk Reference and Planning Guide* (2nd ed.). McGraw-Hill.
90. Banks, J. (1988). *Multiethnic education: Theory and practice*. Boston: Allyn and Bacon.
91. Parham, T. (1989). Cycles of psychological nigrescence. *The Counseling Psychologist*, 17(2), 187-226.
92. Cross, W., Jr. (1995). The psychology of nigrescence: Revising the Cross model. In J. G. Ponterotto, J. M. Casas, L. A. Suzuki, & C. M. Alexander (Eds.), *Handbook of multicultural counseling* (pp. 93-121). Newbury Park, CA: Sage.

93. Ганева, З. (2009). *Развитие на етнически стереотипи през детска възраст* (въведение от акад. М. Барет). София, Валдекс. [doi:10.13140/2.1.4149.6643](https://doi.org/10.13140/2.1.4149.6643)
94. Neuliep, J., McCroskey, J. (1997). The development of a U. S. and generalized ethnocentrism scale. *Communication Research Reports, 14*, 385-398.
95. Hammer, M., Bennett, M., & Wiseman, R. (2003). Measuring intercultural sensitivity: The Intercultural Development Inventory. In R. M. Paige (Guest Ed.), Special issue on the Intercultural Development, *International Journal of Intercultural Relations, 27*(4), 421-443.
96. Bennett, M. (1977). *Forming/feeling process: The perception of patterns and the communication of boundaries*. Unpublished doctoral dissertation, University of Minnesota, Minneapolis.
97. Perry, W. (1970). *Forms of intellectual and ethical development in the college years: A scheme*. New York: Holt.